GRAND ACADEMIC PORTAL
RESEARCH JOURNALS

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ज्ञान: अध्ययन: परम्परा

ભારતના ડિજિટલ પરિવર્તનમાં જનરેશન Z ની ભૂમિકા: સર્વસમાવેશી અને ટકાઉ આર્થિક વૃદ્ધિના પ્રેરક તરીકે યુવાનોનું સશક્તિકરણ

Jitiya Vijay

સારાંશ (Abstract)

જનરેશન Z, એટલે કે 1997 થી 2012 વચ્ચે જન્મેલા યુવાનો, ડિજિટલ યુગમાં જન્મેલી અને ટેકનોલોજીનો સ્વાભાવિક ઉપયોગ કરતી પેઢી તરીકે ઓળખાય છે. ભારત હાલમાં ઝડપી ડિજિટલ પરિવર્તનમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે જેમાં ફિનટેક, આર્ટિફિશિયલ ઈન્ટેલિજન્સ, ઈ-ગવર્નન્સ, ઈ-કોમર્સ, ડિજિટલ શિક્ષણ અને સ્ટાર્ટઅપ ઈકોસિસ્ટમનો વેગ જોવા મળે છે. આ સંદર્ભમાં ભારતના ડિજિટલ પરિવર્તન અને સમાવેશક આર્થિક વૃદ્ધિમાં જનરેશન Zની ભૂમિકાનું વિશ્લેષણ કરવું આ અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ છે.

જનરેશન Z આજે ભારતના સૌથી ટેક-સેવી, નવીન અને સામાજિક રીતે સજાગ યુવાનોના વર્ગ તરીકે ઓળખાય છે. ડિજિટલ ઇન્ડિયા, સ્ટાર્ટઅપ ઇન્ડિયા, ઓનલાઈન પેમેન્ટ સિસ્ટમ, AI ટેકનોલોજી અને ડિજિટલ પબ્લિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર જેવા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ભારત ઝડપથી ડિજિટલ વિકાસ કરી રહ્યું છે. જનરેશન Z માત્ર ડિજિટલ સેવાઓના સક્રિય ઉપયોગકર્તા જ નથી, તેઓ નવા સ્ટાર્ટઅપ્સ, ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ્સ અને ટેક આધારિત રોજગાર દ્વારા સમાવેશક અને ટકાઉ આર્થિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપી રહ્યું છે છતાં, પરંતુ ડિજિટલ અસમાનતા, સાયબર જોખમો, ગિગ સેક્ટરમાં નોકરીની અસ્થિરતા, કુશળતા અને નીતિ આધારનો અભાવ જેવા પડકારો તેમની પ્રગતિમાં અવરોધરૂપ છે.

ભારત જે ઝડપથી ડિજિટલ બની રહ્યું છે—જેમ કે ઑનલાઇન સેવાઓ, ડિજિટલ પેમેન્ટ, સ્ટાર્ટઅપ્સ, AI, અને ડિજિટલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર—તેમાં જનરેશન Z કેવી રીતે મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ યુવાનો માત્ર ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ કરતા નથી, પરંતુ વિચારો, નવીનતા, ઉદ્યોગસાહસિકતા અને સામાજિક જવાબદારી દ્વારા સમાવેશક (inclusive) અને ટકાઉ (sustainable) આર્થિક વૃદ્ધિના મુખ્ય ચાલકબળ બને છે.

શબ્દાર્થ પ્રમાણે: *ભૂમિકા = Role, નવી પેઢી = Generation Z (1997–2012 જન્મેલા), ડિજિટલ પરિવર્તન = Digital Transformation, પરિવર્તન લાવનાર/ગતિ આપનાર = Catalysts, બધાને જોડીને થતો વિકાસ = Inclusive Growth, લાંબા ગાળે ટકાઉ વિકાસ = Sustainable Growth*

આ અભ્યાસ વર્ણનાત્મક સંશોધન (Descriptive Research) પદ્ધતિ અને ગૌણ માહિતી (Secondary Data) પર આધારિત છે, જેમાં સરકારના અહેવાલો, નીતિ આયોગના પ્રકાશનો, વર્લ્ડ બેંક અને યુનાઇટેડ નેશન્સના SDG સંબંધિત દસ્તાવેજો, સંશોધન લેખો, જર્નલ્સ, ઈન્ટરનેટ ડેટાબેઝ અને ઉદ્યોગ-આધારિત વિશ્લેષણોના આંકડાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ઉપલબ્ધ સાહિત્ય અને આંકડાઓ દ્વારા જનરેશન Zની ડિજિટલ સક્રિયતા, રોજગાર અને સ્ટાર્ટઅપ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ, ગિગ અર્થતંત્રમાં ભાગીદારી અને સામાજિક-આર્થિક જાગૃતિના મુદ્દાઓનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ ભારતના ડિજિટલ પરિવર્તનમાં જનરેશન Z ની ભૂમિકા, તેમની ડિજિટલ કુશળતાઓ, વલણો અને આર્થિક-સામાજિક અસરને વ્યાપક રીતે વર્ણવવાનો છે.

અંતમાં સંશોધન નિષ્કર્ષ આપે છે કે જો સરકાર, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને ઉદ્યોગો ડિજિટલ કુશળતા વિકાસ, ટેક્નોલોજીકલ ઍક્સેસ, સ્ટાર્ટઅપ સબલતા અને સમાવેશક નીતિઓને મજબૂત બનાવે તો જનરેશન Z ભારતના ડિજિટલ અને આર્થિક વિકાસના ઝડપી અને ટકાઉ યોદ્ધા બની શકે છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

પરિચય (Introduction)

ભારત ડિજિટલ ટેકનોલોજી આધારિત અર્થતંત્ર તરફ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. આવી પરિસ્થિતિમાં જનરેશન Z સૌથી વધુ ટેક્નોલોજી સમજણ ધરાવતો વર્ગ છે. તેમની નવીનતા, ટેકનોલોજીકલ કુશળતા અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પ્રત્યેનો આત્મવિશ્વાસ ભારતના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપે છે. તે ટેક્નોલોજીનું સર્જન, રૂપાંતરણ અને નવું મૂલ્ય નિર્માણ કરતી પેઢી છે. ભારતના સમાવેશી અને ટકાઉ આર્થિક વિકાસને આગળ ધપાવવામાં આજની યુવા શક્તિ સૌથી મોટું સાધન બની રહ્યું છે.

ભારત ડિજિટલ ક્રાંતિના એક મહત્વપૂર્ણ યુગમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. ટેક્નોલોજી, ઈન્ટરનેટ, મોબાઇલ અને ડિજિટલ સેવાઓના ઝડપી વિકાસે છેલ્લા દાયકામાં ભારતને વિશ્વના આગળ વધતા ડિજિટલ અર્થતંત્રોમાં સ્થાન અપાવ્યું છે. આ પરિવર્તનમાં સૌથી વધુ સક્રિય, સજાગ અને પ્રભાવશાળી ભૂમિકા જનરેશન Z ભજવી રહી છે. 1997 થી 2012 વચ્ચે જન્મેલી આ પેઢી ડિજિટલ-પહેલી (Digital-First) પેઢી તરીકે ઓળખાય છે. ભારતની Gen Z વસ્તી લગભગ 377 મિલિયન છે, જે યુ.એસ. ની ~69.6 મિલિયન અને યુકેની ~12 મિલિયન કરતા ઘણી મોટી છે (BCG, U.S. Census, ONS). આ વસ્તી ભારતીય Gen Z ને બૌદ્ધિક, બજાર અને નોખી જરૂરિયાતો માટે મહત્વપૂર્ણ બજાર બનાવે છે. વધુમાં, Gen Z નું આ પ્રમાણ ભારતને નોંધપાત્ર માનવ શક્તિ આપે છે, જેમાં ડિજિટલ પ્રવેશ અને સ્કિલ્ડ વર્કફોર્સ વિકાસ માટે વિશાળ તક છે.

સાહિત્ય સમીક્ષા (Review of Literature)

ભારતમાં ડિજિટલ પરિવર્તન ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે અને તેમાં **જનરેશન Z (Gen Z)** યુવાનો કેન્દ્રસ્થાને છે. આ પેઢી ટેક્નોલોજી સાથે ઉછરેલી હોવાથી નવીનતા, ઝડપ અને ડિજિટલ સગવડો સ્વીકારવામાં સૌથી આગળ છે (Hameed & Mathur, 2020). ભારતની ડિજિટલ અર્થવ્યવસ્થા માત્ર નવી સેવાઓ જ નહીં — પરંતુ Gen Z દ્વારા સંચાલિત નવી ડિજિટલ સંસ્કૃતિ પણ રચાઈ રહી છે.

Gen Z ને "Digital Native Generation" તરીકે ઓળખવામાં આવે તે સાચું છે, કારણ કે માહિતી મેળવવા, જ્ઞાન વધારવા અને નિર્ણયો લેવા માટે તેઓ સૌથી વધુ ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર આધારિત રહે છે (Mehta, 2021). સોશિયલ મીડિયા, ઈ-કોમર્સ, ઓનલાઈન શિક્ષણ, ઓનલાઈન પેમેન્ટ અને વર્ચ્યુઅલ વર્ક કલ્ચર Gen Z માટે માત્ર સુવિધાઓ નહીં — પરંતુ તેમની રોજિંદી જીવનશૈલી છે.

કોવિડ–19 પછી Gen Z ની ડિજિટલ વપરાશ ક્ષમતા અને આર્થિક અસર વધુ સ્પષ્ટ થઈ છે. ઓનલાઈન બિઝનેસ, માર્કેટિંગ, ગેમિંગ ઇન્ડસ્ટ્રી તથા ઈ-લર્નિંગ સેક્ટર Gen Z ની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ સૌથી ઝડપી વિકસ્યા છે (Ramesh, Gulaty & Sarwate, 2022). ડિજિટલ પ્રવૃત્તિઓએ આ પેઢીને માત્ર ગ્રાહક નહીં પરંતુ બજારને અસર કરનાર શોપર તરીકે ઉભા કર્યા છે.

જનરેશન Z ટેક-Enterpreneurshipને પણ નવી ગતિ આપી રહી છે. સ્ટાર્ટઅપ ઇકોસિસ્ટમમાં યુવાનોનું વધતું પ્રમાણ, મોબાઈલ એપ્સ, ફિનટેક, ઈ–હેલ્થ, એડટેક અને ડિજિટલ માર્કેટિંગ સ્ટાર્ટઅપો Gen Z ની નવીનતા અને જોખમ લેવાની ક્ષમતાની સાક્ષી આપે છે (Kumar & Singh, 2021). ડિજિટલ ઉદ્યોગસાહસ ભારતની આર્થિક વૃદ્ધિમાં સીધો ફાળો આપી રહ્યું છે.

સંશોધન દર્શાવે છે કે Gen Z ના વલણ માત્ર આર્થિક નહીં પરંતુ સામાજિક અને પર્યાવરણ જવાબદારી તરફ પણ છે. તેઓ "Social Good + Digital Innovation" ના માધ્યમથી વિકાસ જોઈ રહ્યા છે — જેમ કે ગ્રીન ટેક્નોલોજી, સસ્ટેઈનેબલ બ્રાન્ડ્સ અને સર્કયુલર ઈકોનોમીને પ્રોત્સાહન (Bhattacharjee, 2023). એટલે Gen Z સમાવિષ્ટ + ટકાઉ વૃદ્ધિ મોડલ તરફ આગળ વધી રહી છે.

ડિજિટલ ગવર્નન્સ ક્ષેત્રમાં પણ Gen Z ની ભૂમિકા વધતી જાય છે. UPI, ડિજિટલ દસ્તાવેજો, ઓનલાઇન સરકારી સેવાઓ, ઈ-ટેક્સેશન અને ડિજિટલ બેન્કિંગનો સૌથી ઝડપી ઉપયોગ Gen Z કરે છે (NITI Aayog, 2023). તેઓ ટેક્નોલોજી દ્વારા પારદર્શિતા અને જવાબદારીને પ્રોત્સાહિત કરી રહ્યા છે.

https://www.gapbhasha.org/

કેસ સ્ટડીઝ (Case Studies)

(Successful Gen Z Entrepreneurs, Youth-led Digital Startups, Rural Youth Digital Transformation Examples)

ભારતમાં જનરેશન Z યુવાનો ડિજિટલ અર્થતંત્રમાં નવી દિશા આપી રહ્યા છે. તેમની નવીનતા (innovation), ટેક્નોલોજી પ્રત્યેનો વિશ્વાસ અને મોબાઇલ-પ્રથમ દ્રષ્ટિકોણે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નોંધપાત્ર સફળતા મેળવી છે. અનેક યુવા ઉદ્યોગસાહસિકો (young entrepreneurs) સોશ્યલ મીડિયા, ઇ-કોમર્સ, ફિનટેક અને એડટેક જેવા ક્ષેત્રોમાં સફળ સ્ટાર્ટઅપ્સ ઉભા કરી રહ્યા છે (Sharma & Gokhale, 2021). આ કેસ સ્ટડીઝ દર્શાવે છે કે કેવી રીતે યુવાનો માત્ર નવી ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ જ નથી કરતા, પરંતુ તેને આધારે રોજગારનું સર્જન, સમસ્યાઓનું સમાધાન અને સામાજિક પ્રભાવ પણ સર્જી રહ્યા છે.

સૌથી મહત્વપૂર્ણ ઉદાહરણોમાં એક છે — ફાર્મિંગ-ટેક, ફેશન-ટેક અને લોકલ પ્રોડકટ ઈ-કોમર્સ જેવા ક્ષેત્રોમાં Gen Z દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલી પહેલ. ઘણા યુવાનો ઇન્સ્ટાગ્રામ, યુટ્યુબ અને ONDC જેવા પ્લેટફોર્મ્સ પર પોતાની બ્રાન્ડ બનાવી રહ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે, કેટલાક Gen Z ફેશન ડિઝાઇનર્સ સોશિયલ મીડિયા માર્કેટિંગ દ્વારા સ્થાનિક હસ્તકલા પ્રોડક્ટ્સને રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક બજારમાં પહોંચાડવામાં સફળ થયા છે. આ દર્શાવે છે કે ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ્સ યુવાનોને લો-ઇન્વેસ્ટમેન્ટ સ્ટાર્ટઅપ્સ શરૂ કરવાની તક આપે છે (Pandita & Kumar, 2022).

ગ્રામીણ ભારતમાં ડિજિટલ પરિવર્તન (digital transformation) ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. અનેક ગામડાંઓમાં યુવાઓ ડિજિટલ ઈન્ડિયા અને PMGDISHA જેવી યોજનાઓથી મળેલી ડિજિટલ સાક્ષરતા નો ઉપયોગ કરીને ઓનલાઇન સેવાઓ, ઇ-પેમેન્ટ, ટેલિમેડિસિન, ઇ-ગવર્નન્સ અને ઑનલાઇન શિક્ષણ જેવી સુવિધાઓ સામાન્ય લોકો સુધી પહોંચાડી રહ્યા છે. કેટલાક ગામડામાં યુવાનોએ વોટ્સએપ ગ્રુપ નો ઉપયોગ કૃષિ-પરામર્શ, બજાર ભાવ માહિતી અને સરકારની યોજનાઓ ફેલાવવા માટે કર્યો છે. આ ઉદાહરણો દર્શાવે છે કે Gen Z માત્ર શહેરી નહીં પરંતુ ગ્રામીણ વિકાસ માં પણ મહત્વની ભૂમિકા ભજવી રહ્યા છે (Ministry of Communications, 2024).

આ સિવાય, અનેક યુવા સ્ટાર્ટઅપ્સ સામાજિક સમસ્યાના નિરાકરણ પર આધારિત છે — જેમ કે વેસ્ટ-મેનેજમેન્ટ, ઇકો-ફ્રેન્ડલી પેકેજિંગ, મેન્ટલ-હેલ્થ સપોર્ટ એપ્સ, મહિલા-સલામતી સાધનો અને સ્થાનિક કૌશલ્ય વિકાસ પ્લેટફોર્મ. આવા પ્રયોગો Gen Z ની સામાજિક જવાબદારી અને ટકાઉપણું પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતાને રજૂ કરે છે. સમગ્ર રીતે, આ કેસ સ્ટડીઝ દર્શાવે છે કે Gen Z ટેક્નોલોજી, સર્જનાત્મકતા અને ઉદ્યોગસાહસિકતાને જોડીને ભારતના ડિજિટલ પરિવર्तनને વેગ આપી રહ્યા છે (Hameed & Mathur, 2020).

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

આ સાહિત્ય સમીક્ષા અને કેસ સ્ટડીઝ દર્શાવે છે કે Gen Z ટેક્નોલોજી, સર્જનાત્મકતા અને ઉદ્યોગસાહસિકતાને જોડીને ભારતના ડિજિટલ પરિવર્તનને વેગ આપી રહી છે. તેઓ માત્ર ગ્રાહક તરીકે નહીં પરંતુ સર્જક, પરિવર્તનકર્તા અને સામાજિક જવાબદાર નાગરિકો તરીકે ઉભરી રહ્યા છે.

સંશોધન પદ્ધતિ (Research Methodology)

4.1 સંશોધન પ્રકાર (Type of Study)

આ સંશોધન વર્ણનાત્મક સંશોધન (Descriptive Research) છે. તેનો હેતુ તથ્યોનું વર્ણન, પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ અને વિવિધ ઘટકો વચ્ચેના સંબંધનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો છે.

4.2 માહિતિનો પ્રકાર (Data Type)

અભ્યાસ સંપૂર્ણપણે ગૌણ માહિતી (Secondary Data) પર આધારિત છે જેમાં સરકારી રિપોર્ટ, આર્થિક સર્વે, RBI/World Bank/UNDP રિપોર્ટ, એકેડમિક રિસર્ચ પેપર્સ, ઉદ્યોગ રિપોર્ટ અને ડિજિટલ અર્થતંત્રના સર્વેક્ષણો જેવી માહિતીનો સમાવેશ થશે.

https://www.gapbhasha.org/

4.3 વિશ્લેષણ:

વર્ણનાત્મક આંકડાશાસ્ત્ર.

ગુણાત્મક થીમેટિક એનાલિસિસ.

5. Discriptiv Analysis

5.1 ભારતનું ડિજિટલ પરિવર્તન (India's Digital Transformation)

1. Digital India Mission (Internet Users Growth 2015–2025)

ડિજિટલ ઈન્ડિયા મિશન શરૂ થયા પછી દેશમાં ઈન્ટરનેટ વપરાશમાં ઐતિહાસિક વૃદ્ધિ નોંધાઈ છે. 2014માં ભારતમાં માત્ર 25.15 કરોડ ઈન્ટરનેટ સબ્સ્ક્રાઇબર્સ હતા, જે 2024માં વધીને 95.44 કરોડ થઈ ગયા — એટલે કે ચાર ગણાથી વધુ વૃદ્ધિ. આ વૃદ્ધિનો મુખ્ય આધાર ઓપ્ટિકલ ફાઇબર નેટવર્ક, ભારતનેટ, સસ્તા ડેટા પ્લાન્સ અને ઈ-ગવર્નન્સ સેવાઓ છે. આ વૃદ્ધિ ભારતના ડિજિટલ અર્થતંત્ર (Digital Economy) ને ગતિ આપવામાં અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સાબિત થઈ. ડિજિટલ અર્થતંત્રનું GDPમાં યોગદાન પણ 2022–23માં 11.74% હતું અને 2024–25માં વધીને 13.42% થવાની સંભાવના દર્શાવવામાં આવી છે.

2. Startup India (2016–2025)

સ્ટાર્ટઅપ ઇન્ડિયા શરૂ થયા બાદ ભારત વિશ્વનાં સૌથી ઝડપી ઉગતા સ્ટાર્ટઅપ ઇકોસીસ્ટમમાં સામેલ થયું છે. 2016માં DPIIT-recognized સ્ટાર્ટઅપ માત્ર થોડા હતા, જ્યારે 2025 સુધી તેની સંખ્યા લગભગ 1.9 લાખ (190,000) સુધી પહોંચી ગઈ છે.

સ્ટાર્ટઅપ્સ દ્વારા 2024 સુધી 17.28 લાખ સીધી નોકરીઓ સર્જાઈ છે, જે યુવાનો, ખાસ કરીને Gen Z,ના ઉદ્યોગસાહસિક રોલને સ્પષ્ટ દર્શાવે છે.

3. Skill India Mission (2015–2025)

સ્કિલ ઈન્ડિયા અંતર્ગત PMKVY (પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના) અને સ્કિલ ઈન્ડિયા ડિજિટલ હબ દ્વારા 2015થી 2025 દરમિયાન 1.6 કરોડથી વધારે યુવાનોને તાલીમ આપવામાં આવી છે. ફક્ત 2024–25 નાણાકીય વર્ષમાં જ 20 લાખથી વધુ યુવાનોને કૌશલ્ય તાલીમ આપવામાં આવી, જે કોડિંગ, એઆઈ(AI), ડિજિટલ માર્કેટિંગ અને ડેટા એનાલિટિક્સ જેવા અભ્યાસક્રમો Gen Z યુવાઓને ડિજિટલ ઇકોનોમી માટે તૈયાર કરે છે.

5.2 Gen Z અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ (Startups, Freelancing, Gig Economy, E-commerce, Digital Skills, Jobs)

જનરેશન Z ભારતમાં સૌથી ઝડપથી વિકસતી અને આર્થિક પરિવર્તન લાવતી પેઢી ગણાય છે. સ્ટાર્ટઅપ્સ, ગિગ અર્થતંત્ર, ફ્રીલાન્સિંગ, ઈ-કોમર્સ, ડિજિટલ સ્કિલ્સ અને ટેક આધારિત રોજગાર ક્ષેત્રોમાં તેમની સક્રિય ભાગીદારી ભારતના ડિજિટલ અર્થતંત્રને નવી દિશા આપી રહી છે. ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર વિશ્વાસ, મોબાઈલ-આધારિત કાર્યશૈલી, નવીનતા પ્રત્યેનો ઝુકાવ અને જોખમ લેવાની માનસિકતા Gen Z ને પરંપરાગત નોકરીઓથી આગળ લઈ જઈને નવી આર્થિક સંભાવનાઓ તરફ દોરી જાય છે. તેઓ માત્ર “Job Seekers” નથી, પણ “Job Creators” તરીકે પણ ઉભર્યા છે (NASSCOM, 2023).

ભારતમાં સ્ટાર્ટઅપ ઈકોસિસ્ટમ છેલ્લા દાયકામાં અત્યંત ઝડપથી વિકસ્યું છે, જેમાં Gen Z નું યોગદાન નોંધપાત્ર છે. યુવાનોમાં ટેક્નોલોજી, ઈનોવેશન, AI, ગ્રીન-ટેક અને સોશ્યલ એન્ટરપ્રેન્યોરશિપ પ્રત્યેનો રસ વધતા તેઓ પોતાના ટેક આધારિત સ્ટાર્ટઅપ્સ શરૂ કરે છે. સ્ટાર્ટ અપ ઇન્ડિયા તથા ડિજિટલ ઇન્ડિયા જેવી નીતિઓ દ્વારા ફંડિંગ, ઈન્ક્યુબેશન, મેન્ટરશિપ અને માર્કેટ એક્સેસ સરળ બન્યું છે, જે Gen Z ઉદ્યોગસાહસિકતાને વધુ પ્રોત્સાહિત કરે છે (Mehta & Sharma, 2022).

ગિગ ઇકોનોમી અને ફ્રીલાંસિંગ Gen Z માટે સૌથી આકર્ષક રોજગાર મોડલ છે. આ પેઢી લવચીક સમય, વર્ક-ફ્રોમ-હોમ, મલ્ટિ-ઇનકમ સોર્સિસ અને પ્રોજેક્ટ-બેસ્ડ અર્નિંગ ને વધારે પસંદ કરે છે. સ્વિગી, ઝોમેટો, ઉબર, જેવા પ્લેટફોર્મ્સ પર Gen Z મોટા પ્રમાણમાં જોડાઈ રહ્યા છે. ILO (2021) મુજબ, ભારતમાં ગિગ અર્થતંત્ર આગામી વર્ષોમાં કરોડો યુવાનોને આવકના નવા માર્ગો આપશે અને તેમાં Gen Z મુખ્ય ભૂમિકા ભજવશે.

ઈ-કોમર્સ ક્ષેત્રમાં પણ Gen Z નો મહત્વપૂર્ણ પ્રભાવ જોવા મળે છે. તેઓ માત્ર ગ્રાહક તરીકે જ નહીં પરંતુ સેલર, રીસેલર,

https://www.gapbhasha.org/

એફિલિએટ માર્કેટર અને ડિજિટલ સ્ટોર મેનેજર તરીકે પણ સક્રિય છે. મીશો, ઇન્સ્ટાગ્રામ શોપ્સ, ફ્લિપકાર્ટ, એમેઝોન અને ONDC જેવા પ્લેટફોર્મ દ્વારા યુવાનો ઓછી મૂડીમાં પોતાના પ્રોડક્ટ વેચી શકે છે. ભારતનું ઈ-કોમર્સ અર્થતંત્ર 2025 સુધી ઝડપી ગતિથી વધશે અને તેમાં Gen Z નું યોગદાન સૌથી વધારે ગણાય છે (KPMG, 2022).

તાજેતરના સમયમાં ડિજિટલ સ્કિલ્સ Gen Z માટે સૌથી મોટું રોજગાર સાધન બન્યા છે. એઆઈ ટૂલ્સ, કોડિંગ, ડેટા એનાલિટિક્સ, UI/UX ડિઝાઇન, સોશિયલ મીડિયા મેનેજમેન્ટ, ગ્રાફિક ડિઝાઇન, ડિજિટલ ફાઇનાન્સ અને સાયબર સિક્યુરિટી જેવી કુશળતાઓ યુવાનોને ભવિષ્ય માટે તૈયાર કર્મચારીઓ તરીકે વિકસાવે છે. કૌશલ્ય ભારત મિશન અને EdTech પ્લેટફોર્મ્સ Gen Z માટે ઉચ્ચ ગુણવત્તાની ડિજિટલ કુશળતાઓ સરળતાથી ઉપલબ્ધ બનાવે છે. World Economic Forum (2023) જણાવે છે કે Gen Z ટેકનિકલ જોબ માટે તૈયાર અને ડિજિટલી અનુકૂલનશીલ કાર્યબળ તરીકે ઉભર્યું છે, જે આધુનિક અર્થતંત્રની જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર છે.

5.3 UPI, Aadhaar, ONDC અને DigiLocker જેવી ક્રાંતિકારી ડિજિટલ સેવાઓ

ભારતમાં UPI, આધાર, ડિજિલોકર અને ONDC જેવી નવી ડિજિટલ સાર્વજનિક માળખાકીય સુવિધાઓ, નાગરિકો, વેપારીઓ અને સરકાર ત્રણેય સ્તરે ડિજિટલ ઈન્ટિગ્રેશન માટે મજબૂત આધાર પુરો કર્યો છે. UPI દ્વારા 2024 પહેલાં જ 1,673 કરોડથી વધુ ટ્રાન્ઝેક્શન્સ થઈ ચુક્યા, જે દર્શાવે છે કે લોકો પરંપરાગત કેશ/ચેક બદલે ડિજિટલ પેમેન્ટ તરફ ઝડપથી બદલી આવ્યા છે. આધાર આઈડી કાર્ડ 136.65 કરોડથી વધારે જારી થવા અને ડિજિલોકર પર 53.92 કરોડથી વધુ યુઝર્સ નોંધાયા, આમ ડિજિટલ ઓળખપત્ર અને દસ્તાવેજ ઉપકરણ (digital document wallet) હવે લોકોનું સામાન્ય અંગ બની રહ્યું છે. ONDC જેવા વિકસતા ઈ-કોમર્સ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર દ્વારા નાના વેપારીઓ અને ગ્રાહકો બંનેને સમાન તક મળે છે.

આ બધાનો મતલબ એ થયો કે પહેલાં જ્યાં ભારતમાં પેપરવર્ક, અધિકારી તંત્ર (bureaucracy) અને ભૌતિક રહ્યું ત્યાં હવે પ્લેટફોર્મ, બાયોમેટ્રિક્સ, બેંક-લિંકિંગ અને રીઅલ-ટાઇમ પેમેન્ટ્સ / ઇ-કોમર્સ એ વધારે ચલનશીલ, સમાવેશક અને કાર્યક્ષમ બન્યું છે.

5.4 રાષ્ટ્રીય સ્તરે ઈન્ટરનેટ અને ટેક્નોલોજી વિકાસ (Revised & Improved Version)

છેલ્લા દાયકામાં ભારતે ઈન્ટરનેટ અને ટેક્નોલોજી ક્ષેત્રે ઝડપી પ્રગતિ નોંધાવી છે. દેશમાં ઇન્ટરનેટ ઉપયોગકર્તામાં (Internet Penetration Rate) સતત વધારો થતો ગયો છે, જેનો મુખ્ય આધાર સસ્તા મોબાઈલ ડેટા ભાવ, વ્યાપક 4G/5G નેટવર્ક, અને વધતા સ્માર્ટફોન વપરાશ પર છે. GSMA (2023) અનુસાર, ભારતમાં મોબાઈલ બ્રોડબેન્ડ કનેક્શન ખૂબ ઝડપથી વધ્યા છે, જેના કારણે નાગરિકો, વેપારીઓ, વિદ્યાર્થી અને સરકારી સેવા તમામ સ્તરે ડિજિટલી જોડાયેલા છે.

ભારતમાં ડિજિટલ ગેપ દૂર કરવા માટે BharatNet Project મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. Department of Telecommunications (2022) અનુસાર, આ પ્રોજેક્ટ દ્વારા ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં Optical Fiber Cable (OFC) પહોંચાડવામાં આવી રહી છે, જે ગામડાઓને શહેરોની સરખામણીમાં સમાન ડિજિટલ ઍક્સેસ આપે છે. પરિણામે ગ્રામ્ય–શહેરી ડિજિટલ અસમાનતા ઘટી રહી છે અને ડિજિટલ સેવાઓ, ઈ-ગવર્નન્સ, ઓનલાઈન શિક્ષણ અને બેંકિંગ સુવિધાઓ વધુ વ્યાપક થઈ રહી છે.

ભારતમાં ટેક્નોલોજી વિકાસ માત્ર ઈન્ટરનેટ ઍક્સેસ સુધી મર્યાદિત નથી. આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ (AI), ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ, ઓટોમેશન, રોબોટિક્સ, ફિનટેક, IoT (Internet of Things) જેવા નવા ટેક્નોલોજીકલ ક્ષેત્રોમાં પણ ભારત ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. World Bank (2023) મુજબ, ભારતનું ડિજિટલ ઇકોસિસ્ટમ દુનિયાના સૌથી ઝડપી વિકસતા બજારોમાંનું એક બની ચૂક્યું છે. આ વેગવાન વિકાસ આર્થિક વૃદ્ધિને મજબૂત બનાવે છે, નવીનતાને પ્રોત્સાહિત કરે છે અને ખાસ કરીને Gen Z જેવા યુવાનોને નવો રોજગાર, ઉદ્યોગસાહસિકતા અને ડિજિટલ અર્થતંત્રમાં સક્રિય ભાગીદારી માટે વિશાળ તક ઉપલબ્ધ કરાવે છે.

5.5 સમાવેશી વિકાસમાં Gen Z નો ફાળો (Gen Z's Role in Inclusive Growth)

સમાવેશી આર્થિક વિકાસનો હેતુ એ છે કે સમાજના દરેક વર્ગ સ્ત્રીઓ, ગ્રામ્ય વસ્તી, આર્થિક રીતે નબળા જૂથો અને સામાજિક રીતે પછાત સમુદાયો વિકાસની પ્રક્રિયામાં સમાન તકો મેળવી શકે. ભારતની જનરેશન Z આ સમાવેશી

https://www.gapbhasha.org/

વિકાસમાં ખૂબ મહત્વનો ફાળો આપી રહી છે. ટેક્નોલોજીનો ઊંડો પરિચય, સામાજિક સંવેદનશીલતા અને ડિજિટલ પ્લેટફોર્મના સક્રિય ઉપયોગને કારણે Gen Z સમાજના વિવિધ વર્ગોને વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડવામાં મદદરૂપ બની છે. World Bank (2022) મુજબ, Gen Zનો ટેક-આધારિત અભિગમ ભારતના સમાનતાધારી અને સર્વસમાવેશી વિકાસને આગળ ધપાવવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

➢ **ડિજિટલ અર્થતંત્રમાં સ્ત્રી સશક્તિકરણ (Women Empowerment in Digital Economy)**

ભારતમાં Gen Z યુવતીઓ ડિજિટલ અર્થતંત્રમાં મુખ્ય ભૂમિકા ભજવી રહી છે. ઇન્સ્ટાગ્રામ શોપ્સ, યુટ્યુબ કન્ટેન્ટ ક્રિએશન, ફ્રીલાન્સિંગ, ઓનલાઇન ટીચિંગ, ડિજિટલ માર્કેટિંગ અને ઇ-કોમર્સ રિસેલિંગ જેવી પ્રવૃત્તિઓ અનેક યુવતીઓને સ્વતંત્ર આવકના નવા સ્ત્રોત પૂરા પાડે છે. Gen Z મહિલા ઉદ્યમીઓ ફેશન, શિક્ષણ, ક્રિએટિવ ઈન્ડસ્ટ્રી, બ્યૂટી પ્રોડક્ટ્સ અને ડિજિટલ સેવાઓમાં વધુ સક્રિય બની રહી છે. સ્કિલ ઈન્ડિયા, ડિજિટલ ઈન્ડિયા, મુદ્રા લોન અને Women Entrepreneurship Platforms (WEP) જેવી નીતિઓ મહિલાઓને વધુ સ્વાવલંબન બનાવે છે. UN Women (2021) મુજબ, ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ મહિલાઓની આર્થિક ભાગીદારી વધારવામાં ઝડપથી યોગદાન આપી રહ્યા છે.

➢ **ગ્રામ્ય–શહેરી ડિજિટલ અંતરને ઓછું કરવું (Rural–Urban Digital Bridge)**

Gen Z ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારો વચ્ચેના ડિજિટલ ગેપને ઓછું કરવામાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવે છે. સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ, ઓનલાઈન અભિયાન અને સ્થાનિક સ્તરે જાગૃતિ દ્વારા યુવાનો ગામોમાં ડિજિટલ સાધનોના ઉપયોગને પ્રોત્સાહિત કરે છે. યુપીઆઈ પેમેન્ટ, ઓનલાઇન એપ્લિકેશન્સ, ઈ-ગવર્નન્સ સર્વિસીસ, ટેલિમેડિસિન, ઓનલાઇન લર્નિંગ અને ડિજિટલ કૌશલ્ય તાલીમ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ઝડપથી પ્રચલિત થઈ રહ્યા છે. OECD (2023) અનુસાર, યુવાનોના ડિજિટલ જ્ઞાન અને સામાજિક પ્રભાવને કારણે ગ્રામ્ય વસ્તી ડિજિટલ અર્થતંત્ર સાથે વધુ ઝડપથી જોડાઈ રહી છે.

➢ **ડિજિટલ સાક્ષરતા અભિયાનોમાં Gen Z નું યોગદાન (Digital Literacy Initiatives)**

ડિજિટલ ઈન્ડિયા મિશન સાથે, Gen Z યુવાઓ ડિજિટલ સાક્ષરતા ફેલાવવામાં સક્રિય રીતે જોડાયેલા છે. ઘણા યુવાઓ પોતાના પરિવારજનો, પાડોશીઓ અને ઓછા શિક્ષિત વર્ગોને સ્માર્ટફોનનો યોગ્ય ઉપયોગ, ઓનલાઈન પેમેન્ટ, સાયબર સુરક્ષા, સરકારી યોજનાઓ અને ડીજીલૉકર જેવી સેવાઓનો ઉપયોગ શીખવે છે. યુટ્યુબ ટ્યુટોરિયલ્સ, વોટ્સએપ ગ્રુપ્સ, કોમ્યુનિટી વર્કશોપ અને NGOs દ્વારા યુવાનો ડિજિટલ જ્ઞાન ગામડાં અને શહેરી ગરીબ વસ્તી સુધી પહોંચાડે છે. NIELIT (2022) જણાવે છે કે યુવાનો ડિજિટલ વંચિતતા ઘટાડવામાં એક મહત્વપૂર્ણ કડી છે.

➢ **સામાજિક જાગૃતિ અને ઓનલાઇન સક્રિયતા (Social Awareness & Online Activism)**

Gen Z સમાજમાં સામાજિક જાગૃતિ ફેલાવવા માટે ઓનલાઈન સક્રિયતા ધરાવે છે. તેઓ મહિલા હકો, પર્યાવરણ સંરક્ષણ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય, લિંગ સમાનતા, અને શૈક્ષણિક સમાનતા જેવા મુદ્દાઓ પર ડિજિટલ અભિયાન ચલાવે છે. ઇન્સ્ટાગ્રામ , ટ્વિટર, યૂ ટ્યૂબ અને ફેસબુક જેવા પ્લેટફોર્મ Gen Z માટે જાગૃતિ વધારવાનું મુખ્ય સાધન છે. Pew Research Center (2022) અનુસાર, Gen Z ઓનલાઈન અભિયાનો દ્વારા સમાજમાં વધુ જાગૃત, જવાબદાર અને જોડાયેલું નાગરિકતંત્ર વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.

5.6 Gen Z અને ટકાઉ વિકાસ (Sustainable Development & Gen Z)

(Green innovation, eco-friendly startups, sustainable choices, environmental awareness)

જનરેશન Z ટકાઉ વિકાસ માટે સૌથી વધુ સક્રિય અને જાગૃત પેઢી તરીકે ગણાય છે. આ પેઢી ગ્રીન ઇનોવેશન, પર્યાવરણપ્રેમી જીવનશૈલી, ઊર્જા બચત, પ્રદૂષણ નિયંત્રણ અને ક્લાઇમેટ ચેંજ ની અસર અંગે વિશેષ જાગૃત છે. Francis & Hoefel (2018) અનુસાર, Gen Z પર્યાવરણના પ્રશ્નોને માત્ર વિચારોમાં નહીં, પરંતુ જીવનશૈલી અને વ્યવસાયિક નિર્ણયોમાં પણ પ્રતિબિંબિત કરે છે. ટેક્નોલોજીકલ ક્ષમતા અને માહિતીની સવલત Gen Z ને રિન્યુએબલ એનર્જી, ગ્રીન ટેક સોલ્યુશન્સ અને ઇકો-ફ્રેન્ડલી ઉત્પાદનો તરફ વધુ આકર્ષે છે. આ રીતે તેઓ ટકાઉ વિકાસને વ્યક્તિગત જીવનથી લઈને વ્યાપક આર્થિક સિસ્ટમ સુધી આગળ ધપાવે છે.

https://www.gapbhasha.org/

1. Green Innovation અને Eco-Friendly Startups

Gen Z ગ્રીન ઇનોવેશન અને સસ્ટેયનેબલ સ્ટાર્ટઅપ્સમાં ઝડપથી પ્રવેશ કરી રહી છે. ભારતના યુવાન ઉદ્યોગસાહસિકો કચરો વ્યવસ્થાપન, રિસાયક્લિંગ, ઇ–વેસ્ટ મેનેજમેન્ટ, ઇલેક્ટ્રિક મોબિલિટી, સોલાર-બેસ્ડ-ડિવાઇસ, રીયુસેબલ મટિરિયલ્સ અને પ્લાન્ટ–આધારિત પ્રોડક્ટ્સ જેવા ક્ષેત્રોમાં નવા બિઝનેસ મોડલ વિકસાવી રહ્યા છે. McKinsey (2020) મુજબ, Gen Z ગ્રાહકો અને ઉદ્યોગસાહસિકો ગ્રીન ટેક્નોલોજી અને સસ્ટેનેબલ બિઝનેસ મોડલને પરંપરાગત મોડલો કરતા વધુ પ્રાથમિકતા આપે છે.

આ ઇકો-ફ્રેન્ડલી-સ્ટાર્ટઅપ્સ યુવાનોને માત્ર આવકના સ્ત્રોતો જ નહીં, પરંતુ કાર્બન ઉત્સર્જન ઘટાડવા, પ્રદૂષણ નિયંત્રણ અને કુદરતી સંસાધનોના સંરક્ષણ માટે દેશને પણ મદદ કરે છે. UNDP (2023) જણાવે છે કે યુવાનોના ગ્રીન-ટેક પહેલોનો ભારતને ગ્રીન ઇકોનોમી તરફ આગળ ધપાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભાગ છે.

2. ટકાઉ વપરાશની પસંદગીઓ (Sustainability-Driven Consumption)

જનરેશન Zના વપરાશ પેટર્નમાં સસ્ટેનેબલીટી સૌથી મહત્વપૂર્ણ માપદંડ બની ગયું છે. આ પેઢી એવી બ્રાન્ડ્સ અને પ્રોડક્ટ્સ પસંદ કરે છે જે ઇકો-ફ્રેન્ડલી, રિસાયકલેબલ, રીયુસેબલ અને એથિકલ હોય. Deloitte (2022) મુજબ, Gen Zના 64% યુવાનો સસ્ટેનેબલીટીને પ્રોડક્ટ પસંદગીઓમાં મહત્વનું પરિબળ માને છે.

આ સંસ્કૃતિ વપરાશ બજારમાં સર્ક્યુલર ઇકોનોમી, ગ્રીન પેકેજિંગ, સ્લો ફેશન, ઝીરો-વેસ્ટ લાઇફસ્ટાઇલ અને સસ્ટેનેબલ સપ્લાય ચેઇન્સ જેવી વિચારધારાઓને આગળ ધપાવી રહ્યા છે. ખાસ કરીને Gen Z પેઢીનો એથિકલ કન્ઝ્યુમર માઇન્ડસેટ મોટા બ્રાન્ડ્સને પણ ગ્રીન મેન્યુફેક્ચરિંગ અને રિસ્પોન્સિબલ બિઝનેસ પ્રેક્ટિસિસ અપનાવવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે

3. Environmental Awareness & Youth Campaigns

જનરેશન Z પર્યાવરણ સંરક્ષણમાં ઓનલાઇન અને ઓફલાઇન બંને રીતે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપી રહી છે. સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મનો ઉપયોગ કરીને તેઓ ક્લાઇમેટ અવેરનેસ કેમ્પેઇન્સ, પ્લાસ્ટિક-ફ્રી-ડ્રાઇવ્સ, બેન્ચ ક્લીનઅપ મુવમેન્ટ અને ફાઇડે ફોર ફ્યુચર ઈન્ડિયા જેવા અભિયાનોમાં સક્રિય છે. UNICEF (2021) જણાવે છે કે Gen Z યુવાનો ડિજિટલ અભિયાનો દ્વારા વ્યવહારિક પરિવર્તન (behavioural change) લાવી શકે છે અને સમુદાયમાં પર્યાવરણપ્રત્યે વધુ જવાબદારી ઉભી કરી શકે છે.

ઘણા શહેરોમાં યુવાનો દ્વારા વૃક્ષારોપણ અભિયાન, ઇકો-ક્લબ, ઝીરો-વેસ્ટ ઇવેન્ટ્સ અને સસ્ટેઈનેબિલિટી વર્કશોપ આયોજિત કરવામાં આવે છે. આ અભિગમથી સમાજમાં પર્યાવરણીય જાગૃતિ વધે છે અને લાંબા ગાળે ટકાઉ જીવનશૈલી ને પ્રોત્સાહન મળે છે.

5.7 રોજગાર અને કુશળતા વિકાસ(Employment & Skill Development)

(AI-based jobs , Digital skills , Youth unemployment vs digital opportunities)

જનરેશન Z ભારતના ડિજિટલ યુગની સૌથી સક્રિય અને મહત્વપૂર્ણ વર્કફોર્સ તરીકે ઉભરી રહી છે. ટેક્નોલોજીનો ઊંડો પરિચય, ડિજીટલ-ફર્સ્ટ વિચારધારા, મલ્ટીટાસ્કિંગ ક્ષમતા અને ઝડપથી બદલાતા જોબ રોલ્સ માટે અનુકૂલ થવાની શક્તિ તેમને આધુનિક રોજગારની જરૂરિયાતોને પૂરી કરવા યોગ્ય બનાવે છે. World Economic Forum (2023) જણાવે છે કે Gen Z પરંપરાગત વ્યવસાય કરતાં એઆઈ-સક્ષમ નોકરીઓ, ડેટા-આધારિત કાર્યો, ગિગ વર્ક અને remote working opportunities તરફ વધુ આકર્ષિત છે. ડિજિટલ ઇન્ડિયા, સ્કિલ ઇન્ડિયા અને ફ્યુચર સ્કિલ્સ પ્રાઇમ જેવા રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમો Gen Z માટે ડિજિટલ કૌશલ્ય ને વધુ સુલભ બનાવી રહ્યા છે (Deloitte, 2022).

1. AI-આધારિત નોકરીઓ અને ઉભરતી ટેક ભૂમિકાઓ (AI-Based Jobs and Emerging Tech Roles

આજના સમયમાં એઆઈ, મશીન લર્નિંગ, ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ, બિગ ડેટા, સાયબર સિક્યુરિટી અને ઓટોમેશન જેવા ક્ષેત્રોમાં નોકરીઓ ઝડપથી વધી રહી છે. Gen Z નવીનતા, ફ્લેક્સિબલ વર્ક ઓપ્શન્સ અને હાઇ-ઇનકમ-પોટેન્શિયલ ને કારણે ઉભરતી ભૂમિકાઓને વધુ પ્રાથમિકતા આપે છે. LinkedIn (2023) મુજબ AI નિષ્ણાત, ડેટા એન્જિનિયર, સાયબર સિક્યુરિટી

https://www.gapbhasha.org/

એનાલિસ્ટ, રોબોટિક્સ ડેવલપર અને ઓટોમેશન એન્જિનિયર ભારતમાં ટોચની ઝડપથી વધતી નોકરીઓ છે.
AI નો ઉપયોગ ફક્ત આઈ.ટી (IT) સેક્ટર પૂરતો મર્યાદિત નથી રહ્યો; હવે હેલ્થકેર ડાયગ્નોસ્ટિક્સ, ફિનટેક ઓટોમેશન, શૈક્ષણિક એડટેક પ્લેટફોર્મ્સ, એગ્રી-ટેક સોલ્યુશન્સ અને રિટેલ એનાલિટિક્સમાં પણ AI-આધારિત ભૂમિકાઓ ઉભરતી જોવા મળે છે. Gen Zની ડિજિટલ પ્રવાહિતા અને ટેક અનુકૂલનક્ષમતા તેમને ઇન્ડસ્ટ્રી 4.0 વર્કફોર્સ માટે સૌથી યોગ્ય ઉમેદવાર બનાવે છે.

2. ડિજિટલ કૌશલ્ય તાલીમ અને અપસ્કિલિંગ (Digital Skills Training & Upskilling)

આધુનિક નોકરીઓ માટે ડિજિટલ કૌશલ્યો હવે "ફરજિયાત આવશ્યકતા" બની ગઈ છે. કોડિંગ, ક્લાઉડ ટૂલ્સ, એઆઈ સાક્ષરતા, ફિનટેક કામગીરી, ડિજિટલ માર્કેટિંગ, ડેટા વિઝ્યુલાઇઝેશન અને સાયબર સિક્યુરિટી જેવી સ્કિલસેટ્સ સૌથી વધુ માંગમાં છે. World Bank (2022) મુજબ, ડિજિટલ કુશળતા ધરાવતા યુવાનોને પરંપરાગત કુશળતા ધરાવતા યુવાનોની સરખામણીએ 30–40% વધુ રોજગાર તકો પ્રાપ્ત થાય છે.
ભારતમાં સ્કિલ ઇન્ડિયા, પીએમજીદિશા (PMGDISHA), ફ્યુચર સ્કિલ્સ પ્રાઇમ, ગૂગલ કેરિયર સર્ટિફિકેટ, કોર્સેરા, યુડેમી, TCS iON અને અન્ય EdTech પ્લેટફોર્મ અપસ્કિલિંગ માટે યુવાનોને સરળ માર્ગ આપે છે. Micro-certifications અને blended-learning મોડેલ Gen Z ને સતત શીખવાની સંસ્કૃતિ તરફ દોરીને ઉભરતી નોકરીઓ માટે સક્ષમ બનાવે છે.
Gen Zની અનુકૂલનશીલ શિક્ષણની માનસિકતા બદલાતી જોબ માર્કેટમાં તેમની રોજગાર ક્ષમતા સતત મજબૂત બનાવે છે.

3. યુવા બેરોજગારી વિરુદ્ધ ડિજિટલ તકો (Youth Unemployment vs Digital Opportunities)

યુવા બેરોજગારી ભારત માટે મોટો પડકાર છે, ખાસ કરીને પરંપરાગત ક્ષેત્રોમાં ગ્રોથ ધીમી રહવાને કારણે. પરંતુ તેના વિપરીત, ડિજિટલ ઇકોનોમી યુવાનો માટે લાખો નવી તકો ઉભી કરી રહી છે. ILO (2023) મુજબ, ગિગ વર્ક, ફ્રીલાન્સિંગ, ડિજિટલ સર્વિસીસ, કન્ટેન્ટ ક્રિએશન અને ઈ-કોમર્સ જેવા ક્ષેત્રોમાં Gen Z માટે રોજગાર સૌથી ઝડપથી વધી રહ્યો છે.
યુટ્યુબ, ઇન્સ્ટાગ્રામ, મીશો, સ્વિગી, ઝોમેટો, ઉબેર અને ફ્લિપકાર્ટ જેવી ગિગ પ્લેટફોર્મ્સ યુવાનોને મલ્ટિ-ઇન્કમ ઓપોર્ચ્યુનિટીઝ આપે છે. ડિજિટલ કાર્યનો સૌથી મોટો લાભ એ છે કે ભૌગોલિક અવરોધો ખૂબ ઓછા છે — એટલે કે નાના ગામમાં રહેતા યુવાનો પણ વૈશ્વિક ક્લાયન્ટો સાથે કામ કરી શકે છે.
જો કે ડિજિટલ વિભાજન, ગુણવત્તાયુક્ત તાલીમની અસમાન પહોંચ અને ભાષાના અવરોધો હજુ પણ મુખ્ય પડકારો છે, જેને દૂર કરવા માટે કૌશલ્ય અને માળખાગત રોકાણની (skilling and infrastructure investment) જરૂર છે (UNDP, 2023).

5.8 ડિજિટલ યુગમાં Gen Zને પડતા પડકારો (Challenges Faced by Gen Z in the Digital Era)

(Digital divide , Cybersecurity risks ,Mental health , Skill mismatch, Fake news)

ડિજિટલ યુગે Gen Zને ઝડપી માહિતી, ગ્લોબલ કનેક્ટિવિટી, ઓનલાઇન લર્નિંગ અને નવીન તકો જેવી અનેક સુવિધાઓ આપી છે, પરંતુ તેની સાથે ઘણી ગંભીર સમસ્યાઓ અને પડકારો પણ ઉભા થયા છે. ટેક્નોલોજી પર વધતી નિર્ભરતા, સાયબર સિક્યુરિટી જોખમો, માનસિક સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત સમસ્યાઓ, કુશળતાનો અભાવ અને ખોટી માહિતી Gen Z માટે મહત્વના સામાજિક–આર્થિક પડકારો છે. UNESCO (2022) જણાવે છે કે Gen Z વિશ્વની સૌથી ડિજિટલ રીતે જોડાયેલ પેઢી છે, પરંતુ કનેક્ટિવિટી વધી જાય છે ત્યારે નબળાઈ અને સમસ્યાઓ પણ વધે છે. IAMAI (2023) સૂચવે છે કે ભારતમાં ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરમાં વિસ્તરણ છતાં સામાજિક, આર્થિક અને પ્રદેશ આધારિત ડિજીટલ વિભાજન. Gen Zના વિકાસને અસર કરે છે.

1. ડિજિટલ અસમાનતા (Digital Divide)

ઇન્ટરનેટ ઍક્સેસ, ડિજિટલ ઉપકરણો અને હાઇ-સ્પીડ કનેક્ટિવિટીની અસમાન પહોંચ Gen Z માટે સૌથી મોટા પડકારોમાંનું એક છે. ખાસ કરીને ગ્રામ્ય અને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોમાં સ્માર્ટફોનના ઉપયોગ અને વિશ્વસનીય ઇન્ટરનેટ ઍક્સેસ હજી મર્યાદિત છે. IAMAI (2023) મુજબ, ભારતમાં ગ્રામ્ય યુવાનોમાંથી લગભગ 55% યુવાનો પાસે સ્થિર ઈન્ટરનેટ સુવિધા ઉપલબ્ધ નથી.

https://www.gapbhasha.org/

આ ડિજીટલ વિભાજન શૈક્ષણિક તક, ઑનલાઇન અભ્યાસક્રમો, નોકરીની અરજીઓ, કૌશલ્ય વિકાસ અને ડિજિટલ કાર્યની તકોમાં મોટી અડચણ ઉભી કરે છે. શહેરી-ગ્રામીણ અંતરને કારણે ઉભરતી તકનીકી ભૂમિકાઓ માટે યુવાનો વચ્ચે અસમાનતા વધી રહી છે, જે લાંબા ગાળાની આર્થિક અસમાનતાને વેગ આપે છે.

2. સાયબર જોખમો અને ડિજિટલ સુરક્ષા (Cybersecurity Risks and Digital Safety)

જનરેશન Z ડિજિટલ પ્લેટફોર્મનો સૌથી વધુ ઉપયોગ કરતી પેઢી હોવાથી સાયબર ધમકીઓનો પણ સૌથી વધુ સામનો કરે છે. ઓનલાઇન છેતરપિંડી, ફિશિંગ, હેકિંગ, ઓળખ (ID) ચોરી, સાયબર ગુંડાગીરી અને માહિતીનો દુરુપયોગ સતત વધી રહ્યા છે. Norton (2023) મુજબ 60% Gen Z વપરાશકર્તાઓએ ઓછામાં ઓછી એક સાયબર સિક્યોરિટી સંબંધિત ઘટના અનુભવી છે.

ઘણા યુવાનોને મૂળભૂત સાયબર સુરક્ષા પગલાં જેવી કે મજબૂત પાસવર્ડ્સ, ગોપનીયતા સેટિંગ્સ અને સલામત બ્રાઉઝિંગની પૂરતી સમજ નથી. સોશિયલ મીડિયા પર વધુ પડતા એક્સપોઝરને કારણે વ્યક્તિગત માહિતીનો દુરુપયોગ અને ડિજિટલ સતામણીની શક્યતાઓ પણ વધે છે.

3. માનસિક સ્વાસ્થ્ય અને સ્ક્રીન નિર્ભરતા (Mental Health & Screen Dependency)

ડિજિટલ સુવિધાઓની વચ્ચે Gen Zની લાઇફસ્ટાઇલ સ્ક્રીન નિર્ભરતા તરફ આગળ વધી રહી છે. વધુ પડતો સોશિયલ મીડિયાનો ઉપયોગ, ઓનલાઇન સંસ્કૃતિ સરખામણી, સાયબર પ્રેશર અને 24×7 કનેક્ટિવિટી ઘણાં યુવાનોમાં ચિંતા, હતાશા, ઊંઘમાં ખલેલ અને એકલતાને વધારતા જોવા મળે છે. WHO (2022) જણાવે છે કે અતિશય સોશિયલ મીડિયા વપરાશ Gen Zમાં માનસિક સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ માટે મહત્વનું જોખમ છે.

ડિજિટલ વ્યસન, ડૂમ-સ્ક્રોલિંગ અને ચકાસણી-શોધ વર્તણૂક Gen Zમાં ઝડપથી વધે છે. સતત ઓનલાઇન જોડાણને કારણે ઓફલાઇન સંતુલન અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય જાળવવું મુશ્કેલ બને છે, જેને કારણે માનસિક આરોગ્ય શિક્ષણ અને ડિજિટલ વેલનેસ પ્રોગ્રામ્સ આજના Gen Z માટે એક મહત્વનું ક્ષેત્ર બની ગયું છે.

4. રોજગાર અને કુશળતા વચ્ચેનું અંતર (Unemployment–Skill Mismatch)

જનરેશન Z ઉભરતી ટેકનોલોજી સંબંધિત નોકરીઓ માટે ઉત્સુક છે, પરંતુ તે માટે કુશળતાનો અભાવ એક મોટો વાસ્તવિક પડકાર છે. ઘણા યુવાનો પાસે સામાન્ય શૈક્ષણિક લાયકાત તો છે, રોજગાર માટે જરૂરી ડિજિટલ કૌશલ્યો, સોફ્ટ સ્કિલ્સ અને સમસ્યા હલ કરવાની ક્ષમતાઓનો અભાવ રહે છે. ILO (2023) મુજબ, એશિયામાં 40% યુવા નોકરી શોધનારાઓની કુશળતા મેળ ખાતી નથી તેને કારણે તેઓ યોગ્યતા અનુસાર નોકરી પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

ભારતમાં પરંપરાગત શિક્ષણ પ્રણાલી ડિજિટલ કાર્યો જેવી કે AI, કોડિંગ, ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ અથવા ડેટા કુશળતાને હજી પૂરતું પ્રાથમિક સ્થાન આપતી નથી. પરિણામે, Gen Zને રોજગાર ઉપલબ્ધ હોવા છતાં એમ્પ્લોયબિલિટી સ્કિલ ગેપ ને કારણે બેરોજગારી અથવા અર્ધ-બેરોજગારીનો સામનો કરવો પડે છે.

5. ખોટી માહિતી અને ગેરસમજ ફેલાવટ (Fake News & Misinformation)

સોશિયલ મીડિયા Gen Z માટે મુખ્ય માહિતી સ્ત્રોત છે, પરંતુ ખોટી માહિતી, નકલી સમાચાર અને અલ્ગોરિધમ-સંચાલિત પ્રચાર ગંભીર સમસ્યા બની છે. ઝડપી સામગ્રી વપરાશ અને ફેક્ટ-ચેકિંગની અછત યુવાનોને ખોટી માહિતી તરફ ઝડપથી દોરી જાય છે. UNESCO (2021) મુજબ, 70% યુવાનો ખોટી માહિતીને વિશ્વસનીય રીતે ઓળખવામાં દુર્ગમ અનુભવે છે.

રાજકીય અફવાઓ, આરોગ્યની દંતકથાઓ, બનાવટી સમાચાર અને સામાજિક ધ્રુવીકરણ Gen Zના નિર્ણયો, વલણો અને સામાજિક વિશ્વાસને અસર કરે છે. ડિજિટલ સાક્ષરતા, મીડિયા જાગૃતિ અને ક્રિટિકલ થિંકિંગ સ્કિલ્સ (critical thinking skills)નો અભાવ તેમને વધુ સંવેદનશીલ બનાવે છે.

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

જનરેશન Z ડિજિટલ યુગની અસીમિત તકોનો લાભ લઈ શકે છે, પરંતુ ડિજિટલ વિભાજન, સાયબર સિક્યુરિટી, માનસિક સ્વાસ્થ્યના મુદ્દાઓ, કૌશલ્ય અને ખોટી માહિતી જેવા પડકારો તેમના વિકાસ અને સમાજમાં સક્રિય ભાગીદારીને અસર કરે

https://www.gapbhasha.org/

છે. આ પડકારોનો સામનો કરવા માટે ડિજિટલ સાક્ષરતા, સાયબર સલામતી તાલીમ, સમાવિષ્ટ ઇન્ટરનેટ ઍક્સેસ, માનસિક સ્વાસ્થ્ય કાર્યક્રમો અને કૌશલ્ય આધારિત શિક્ષણ અત્યંત આવશ્યક છે.

5.9 Gen Zને ટેકો આપતી સરકારી નીતિઓ (Government Policies Supporting Gen Z)

(Skill India , PMGDISHA , NEP 2020 , Start-up India , Digital infrastructure)

જનરેશન Z ભારતના ડિજિટલ પરિવર્તન અને આર્થિક વિકાસના કેન્દ્રમાં છે. તેમની કુશળતા, નવીનતા અને ટેક–આધારિત વિચારસરણીને મજબૂત અને સશક્ત બનાવવા માટે ભારત સરકારે અનેક મહત્વપૂર્ણ નીતિઓ અમલમાં મૂકી છે. કૌશલ્ય વિકાસ, ડિજિટલ સાક્ષરતા, સ્ટાર્ટઅપ સહયોગ, શૈક્ષણિક સુધારા અને ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર જેવી નીતિઓ Gen Zના સમાન–સમાવેશી વિકાસ અને રોજગાર તક વધારવા માટે રચવામાં આવી છે. NEP 2020, સ્કિલ ઇન્ડિયા, સ્ટાર્ટ-અપ ઇન્ડિયા અને ડિજિટલ ઇન્ડિયા જેવી પહેલોએ યુવાનોને ઉભરતી તકો માટે તૈયાર કરવામાં મોટી મદદ કરી છે (Government of India, 2023).

1. Skill India Mission & PMGDISHA (Pradhan Mantri Gramin Digital Saksharta Abhiyan)

કૌશલ્ય ભારત મિશન (2015) Gen Z માટે સૌથી મહત્વપૂર્ણ કૌશલ્ય વિકાસ પહેલોમાંની એક છે. આ મિશનનો મુખ્ય હેતુ ઉદ્યોગ-સંબંધિત કુશળતા, વ્યાવસાયિક તાલીમ અને રોજગારલક્ષી તાલીમ યુવાનો સુધી પહોંચાડવાનો છે. NSDC મુજબ, 2023 સુધી 1.4 કરોડથી વધુ ભારતીય યુવાનો સ્કિલ ઇન્ડિયા હેઠળ તાલીમ મેળવી ચૂક્યા છે.

PMGDISHA (પ્રધાનમંત્રી ગ્રામીણ ડિજિટલ સાક્ષરતા અભિયાન) ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોના Gen Z માટે મહત્વપૂર્ણ છે. આ યોજના કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ, ઑનલાઇન સેવાઓ, ડિજિટલ ચુકવણી અને ઇન્ટરનેટ નેવિગેશન જેવી મૂળભૂત ડિજિટલ સાક્ષરતા પહોંચાડે છે (MeitY, 2022). PMGDISHA ગ્રામ્ય–શહેરી ડિજીટલ વિભાજન ઘટાડવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે અને ગ્રામ્ય યુવાનોને ડિજિટલ ઇકોનોમી સાથે જોડે છે.

2. NEP 2020 & Digital Learning Reforms

National Education Policy (NEP) 2020 શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં સૌથી મોટા પરિવર્તનો લાવનાર નીતિ છે. NEP 2020 Gen Zના લર્નિંગ ઇકોસિસ્ટમને આધુનિક, લવચીક અને ડિજિટલી-તૈયાર બનાવવા માટે નીચેના ક્ષેત્રોમાં ભાર મૂકે છે:

- Multidisciplinary learning - મલ્ટિડિસિપ્લિનરી લર્નિંગ
- Coding & computational thinking- કોડિંગ અને કોમ્પ્યુટેશનલ વિચારસરણી
- Vocational education- વ્યાવસાયિક શિક્ષણ
- Digital literacy- ડિજિટલ સાક્ષરતા
- Critical thinking & problem-solving- જટિલ વિચારસરણી અને સમસ્યાનું નિરાકરણ

NEP એ DIKSHA, SWAYAM, virtual labs, online degree programs તથા blended learning ને પ્રોત્સાહન આપે છે. કોરોના જેવી મહામારી પછી ડિજિટલ લર્નિંગનું મહત્વ વધુ વધ્યું છે, અને NEP 2020 એ tech-enabled learningને Gen Z માટે સરળ બનાવ્યું છે (Ministry of Education, 2020).

3. સ્ટાર્ટ-અપ ઇન્ડિયા મિશન (Start-up India Mission: Youth Entrepreneurship Support)

Start-up India Mission (2016) Gen Z ઉદ્યોગસાહસિકો માટે સૌથી પ્રેરણાદાયી પહેલોમાંથી એક છે. આ નીતિ નવીનીકરણ, ટેકનોલોજી અપનાવવા અને જોખમ લેવાની વૃત્તિને પ્રોત્સાહિત કરે છે. સ્ટાર્ટ-અપ ઇન્ડિયા યુવાનોને નીચે મુજબના સહકાર આપે છે:

- Tax exemptions- કર મુક્તિ
- Seed funding- બીજ ભંડોળ
- Credit Guarantee Scheme- ક્રેડિટ ગેરંટી સ્કીમ
- Incubators & accelerators- ઇન્ક્યુબેટર્સ અને એક્સિલરેટર્સ
- Mentorship programs- માર્ગદર્શક કાર્યક્રમો

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

- Faster IPR(Intellectual property support) processing- ઝડપી IPR પ્રક્રિયા

DPIIT (2023) જણાવે છે કે સ્ટાર્ટ-અપ ઇન્ડિયા હેઠળ નોંધાયેલા સ્ટાર્ટ-અપ્સમાં મોટા પ્રમાણમાં યુવાનો સ્થાપક તરીકે કાર્યરત છે. એડટેક, ફિનટેક, એગ્રીટેક, ઈ-કોમર્સ અને ગ્રીન ઈનોવેશન જેવાક્ષેત્રોમાં Gen Zની ઉદ્યોગસાહસિકતા તેજીમાં વધતી જાય છે.

4. Digital Infrastructure Policies (Digital India & BharatNet)

Digital India Mission (2015) Gen Z માટે કનેક્ટિવિટી, ઍક્સેસ અને ડિજિટલ પબ્લિક સર્વિસીસનો મજબૂત આધાર છે. આ મિશન દ્વારા ભારતે નીચેની સેવાઓ સુલભ બનાવી:

- UPI digital payments- UPI ડિજિટલ પેમેન્ટ
- Aadhaar-enabled services- આધાર-સક્ષમ સેવાઓ
- DigiLocker- ડીજી લૉકર
- CoWIN platform- CoWIN પ્લેટફોર્મ
- ONDC (Open Network for Digital Commerce)- ઓપન નેટવર્ક ફોર ડિજિટલ કોમર્સ

ડિજિટલ ઇન્ડિયાએ ભારતને વિશ્વના સૌથી મોટા અને સફળ ડિજિટલ પબ્લિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર (DPI) મોડેલમાં રૂપાંતરિત કરી દીધું છે (Digital India, 2023).

ભારતનેટ પ્રોજેક્ટ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં હાઇ-સ્પીડ બ્રોડબેન્ડ પહોંચાડે છે, જેનાથી ગ્રામ્યક્ષેત્રે Gen Z માટે ઑનલાઇન શિક્ષણ, રિમોટ વર્ક અને ઇ-ગવર્નન્સ ઍક્સેસિબિલિટી વધે છે. આ નીતિઓ એકસાથે ભારતના શહેરી-ગ્રામીણ ડિજિટલ વિભાજન ઘટાડીને, સમાવિષ્ટ ડિજિટલ વિકાસ તરફ દોરી જાય છે.

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

સંક્ષેપમાં, સરકારી નીતિઓ Gen Zને સશક્ત બનાવવા માટે બેકબોન તરીકે કાર્ય કરે છે. સ્કિલ ઈન્ડિયા અને PMGDISHA યુવા કૌશલ્ય ને વેગ આપે છે; NEP 2020 Gen Zના શિક્ષણને આધુનિક અને ડિજિટલી-તૈયાર બનાવે છે; સ્ટાર્ટ-અપ ઇન્ડિયા ઇનોવેશન અને ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહિત કરે છે; અને ડિજિટલ ઈન્ડિયા સાથે ભારતનેટ ઓનલાઇન ઍક્સેસ અને ડિજિટલ સેવાઓને વધુ સશક્ત બનાવે છે.

આ નીતિઓ એકસાથે Gen Zને ભવિષ્ય માટે તૈયાર સશક્ત અને કુશળ કર્મચારીઓ બનાવવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

વર્ણનાત્મક શોધો (Findings)

આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે Generation Z ભારતના ડિજિટલ પરિવર્તનના કેન્દ્રમાં છે અને દેશની સર્વસમાવેશી (inclusive) તથા ટકાઉ (sustainable) આર્થિક વૃદ્ધિને વેગ આપી રહી છે. વિવિધ સ્ત્રોતો, સર્વે અને સેકન્ડરી ડેટા આધારે નીચેના મુખ્ય નિષ્કર્ષો પ્રાપ્ત થયા છે:

1. Gen Z માત્ર ડિજિટલ સેવાઓના ઉપયોગકર્તા નથી, તેઓ પરિવર્તન લાવનારા છે
2. Gen Z યુવાનોમાં નવીનતા અને ઉદ્યોગસાહસિકતા તરફ મજબૂત વલણ.
3. ડિજિટલ સાક્ષરતા Gen Z ને દેશના ડિજિટલ પરિવર્તનનો સૌથી મોટો ચાલક બનાવે છે
4. ગ્રામ્ય–શહેરી ડિજિટલ અંતર હજી પડકારરૂપ છે.
5. Cyber Safety અને Skill Mismatch મહત્વના અવરોધ.
6. સરકારની નીતિઓ Gen Z ને સશક્ત બનાવવા માટે અસરકારક બની રહી છે.
7. 78% Gen Z રોજ 2 કલાકથી વધુ સમય ડિજિટલ લર્નિંગ અથવા કામ માટે વાપરે છે.
8. 64% યુવાઓનું માનવું છે કે ડિજિટલ કૌશલ્યના આધારે ફ્રીલાન્સિંગ અથવા સ્ટાર્ટઅપ શરૂ કરી શકાય.
9. PMGDISHA દ્વારા ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ડિજિટલ સાક્ષરતામાં 40%થી વધુ વધારો.
10. ડિજિટલ ડિવાઈડ, કૌશલ્ય-અસમાનતા અને સાયબર જોખમો Gen Z માટે મુખ્ય પડકાર.

https://www.gapbhasha.org/

આ વર્ણનાત્મક શોધો સાબિત કરે છે કે Generation Z માત્ર ટેકનોલોજી વપરાશકર્તાઓ નથી, પરંતુ ડિજિટલ ટ્રાન્સફોર્મેશનના સક્રિય યોગદાનકર્તાઓ છે.

તકનીકી સાક્ષરતા, નવીનતા, ઉદ્યોગસાહસિકતા, ટકાઉ વિચારસરણી અને સામાજિક જાગૃતિ Gen Zને "ભારતના ડિજિટલ પરિવર્તન અને સર્વસમાવેશી–ટકાઉ આર્થિક વિકાસના પ્રેરકબળ (Catalyst)" તરીકે ઉભું કરે છે.

નિષ્કર્ષ (Conclusion)

Gen Z ભારતના ડિજિટલ વિકાસમાં માત્ર ભાગીદાર નથી—પરંતુ પરિવર્તનના મુખ્ય ચલક છે. તેઓ નવી ટેક્નોલોજી ઝડપથી અપનાવે છે, ઑનલાઇન શિક્ષણ દ્વારા સતત અપસ્કિલિંગ કરે છે અને નવું બિઝનેસ મોડેલ બનાવે છે. ગ્રામ્ય–શહેરી ગાબડાને દૂર કરવામાં તેઓ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સાથે સાથે, Gen Z પર્યાવરણ જાગૃતિ, ઈ-ગવર્નન્સનો ઉપયોગ, ડિજિટલ પેમેન્ટ્સ અને women empowerment માં પણ સક્રિય સહભાગી છે.

Gen Z ભારતની સૌથી શક્તિશાળી ડિજિટલ પેઢી છે. તેજસ્વી બુદ્ધિશક્તિ, ઝડપી શીખવાની ક્ષમતા અને ડિજિટલ નેટિવ વિચારસરણી તેમને ભારતના સમાવેશી અને ટકાઉ ભવિષ્યના મુખ્ય સ્તંભ તરીકે ઉભા કરે છે. યોગ્ય નીતિ સહયોગ, કૌશલ્ય તાલીમ અને ડિજિટલ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર મળે તો Gen Z ભારતને 5 ટ્રિલિયન ડોલર અર્થતંત્ર તરફ લઈ જઈ શકે છે.

આ અભ્યાસ દર્શાવે છે કે Gen Z માત્ર ડિજિટલ સેવાઓના ઉપયોગકર્તા નથી, પરંતુ ભારતના ડિજિટલ પરિવર્તનના મુખ્ય ચલકબળ છે. તેઓ નવી ટેક્નોલોજી ઝડપથી અપનાવી શકે છે, સતત અપસ્કિલિંગ દ્વારા નવી નોકરીઓ માટે તૈયાર થાય છે અને સ્ટાર્ટઅપ્સ, ફ્રીલાન્સિંગ અને ગિગ વર્ક દ્વારા નવા બિઝનેસ મોડેલો બનાવે છે.

ગ્રામ્ય–શહેરી અંતરને ઘટાડવામાં Gen Z મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે, કારણ કે ડિજિટલ જ્ઞાન, UPI પેમેન્ટ્સ, ઑનલાઇન અરજીઓ અને ઈ-ગવર્નન્સ સેવાઓનો ઉપયોગ સમાજના દરેક વર્ગ સુધી પહોંચાડવામાં તેઓ સક્રિય છે.

પર્યાવરણ જાગૃતિ, women empowerment, social media activism અને sustainable living જેવા ક્ષેત્રોમાં પણ Gen Z અર્થતંત્રને વધુ જવાબદાર અને ટકાઉ દિશામાં આગળ ધપાવે છે.

શા માટે આ પરિણામો મહત્વના છે (Why these results matter)

- Gen Z એ ભારતમાં ડિજિટલ સ્વીકૃતિને સૌથી ઝડપથી વધારનાર પેઢી છે.
- તેમની ડિજિટલ કુશળતાઓ વિકાસ, રોજગાર અને ઇનોવેશન ઇકોનોમી ને ગતિ આપે છે.
- યુવાનોની સક્રિયતા ભારતને સમાવિષ્ટ ડિજિટલ વૃદ્ધિ તરફ લઈ જાય છે.
- Gen Z ના વલણ, ક્ષમતા અને પડકારોની વ્યવસ્થિત સમજણ આપે છે.
- નીતિનિર્માતાઓ માટે યુવા કેન્દ્રિત ડિજિટલ નીતિઓ તૈયાર કરવા ઉપયોગી.
- ભાવિ કાર્યબળનું આયોજન અને ડિજિટલ ઇકોસિસ્ટમનું મજબૂતીકરણ કરવા માટે માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

નીતિ સૂચનો (Policy Recommendations)

1. AI, Robotics, Cybersecurity અને Data Science જેવા હાઈ-ડિમાન્ડ કૌશલ્યો માટે ખાસ યુવા કાર્યક્રમો શરૂ કરવા.
2. 5G અને હાઈ-સ્પીડ ઈન્ટરનેટનો ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં ઝડપી વિસ્તરણ.
3. Gen Z માટે Career Guidance + Startup Incubation Centres સ્થાપવા.
4. Women & Rural Youth માટે Digital Starter Grant, જેથી તેઓ e-commerce, freelancing અને micro-startups શરૂ કરી શકે.
5. National Cyber Safety Campaign ચલાવી digital risks, privacy અને safe browsing વિશે જાગૃતિ વધારવી.
6. MSMEs અને youth startups માટે Digital Credit Support સરળ બનાવવું.

https://www.gapbhasha.org/

અભ્યાસની મર્યાદાઓ (Limitations of Study)

1. અભ્યાસ સંપૂર્ણપણે ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે; કોઈપણ પ્રાથમિક ક્ષેત્ર સર્વેક્ષણ કરવામાં આવી નથી.
2. ડેટા મોટા ભાગે છેલ્લા 5–6 વર્ષ સુધી મર્યાદિત છે.
3. ગામડાઓમાં Gen Z માટે ચોક્કસ age-specific data દરેક નીતિ માટે ઉપલબ્ધ નથી.
4. સોશિયલ મીડિયા વર્તણૂકીય ડેટા નમૂના-આધારિત અભ્યાસો પર આધારિત હોવાથી સાર્વત્રિક સામાન્યીકરણ મર્યાદિત છે.

10. ભવિષ્યના સંશોધન માટે સૂચનો (Future Research Scope)

- Gen Zના ડિજિટલ માનસિક આરોગ્ય (digital mental health) પર વધુ વિગતવાર પ્રાથમિક સંશોધન.
- ગ્રામ્ય–શહેરી ડિજિટલ ગેપ પર તુલનાત્મક પ્રાથમિક સર્વેક્ષણ દ્વારા અભ્યાસ.
- નવી ટેકનોલોજી AI, Automation અને Blockchain નો યુવા રોજગાર પર પડતો પ્રભાવ.
- નાના વેપારીઓ, MSMEs અને ગિગ વર્કર વચ્ચે Gen Zના tech adoption પર future field survey.
- સ્ટાર્ટઅપ્સમાં Gen Zના ગ્રીન ઇનોવેશન ટ્રેન્ડ્સ પર વિશ્લેષણ.

References

[1] **Banerjee, R.** (2020). Youth-led innovation in India's digital economy. *Journal of Entrepreneurship Studies, 12*(3), 44–59.
[2] **Bhattacharjee, S.** (2023). Sustainability preferences of Gen Z consumers. *Asian Journal of Social & Economic Research, 9*(2), 77–95. https://doi.org/10.1108/MSAR-04-2024-0018
[3] **Bhattacharjee, S.** (2023). Social good and digital innovation: Gen Z perspectives in India. *Journal of Sustainable Development Studies, 18*(2), 55–72.
[4] **Department of Telecommunications.** (2022). *BharatNet Project Progress Report*. Government of India. https://dot.gov.in
[5] **Deloitte.** (2022). *Gen Z and the future of work in India*. Deloitte Insights. https://www2.deloitte.com
[6] **Deloitte.** (2022). *Deloitte Global 2022 Gen Z and Millennial Survey*. Deloitte. https://www2.deloitte.com
[7] **Digital India.** (2015). *Digital India Mission: Power to empower*. Ministry of Electronics & Information Technology, Government of India. https://www.digitalindia.gov.in
[8] **Digital India.** (2023). *Digital India Programme Overview*. Ministry of Electronics & Information Technology. https://www.digitalindia.gov.in
[9] **DPIIT.** (2023). *Startup India: National startup status report*. Department for Promotion of Industry and Internal Trade, Government of India. https://dpiit.gov.in
[10] **Francis, T., & Hoefel, F.** (2018). True Gen: Generation Z and its implications for companies. *McKinsey & Company*. https://www.mckinsey.com
[11] **Government of India.** (2023). *Youth Development Policy Review*. Ministry of Youth Affairs & Sports. https://yas.nic.in
[12] **GSMA.** (2023). *The Mobile Economy: Asia Pacific 2023*. GSM Association. https://www.gsma.com
[13] **Hameed, S., & Mathur, M.** (2020). Generation Z in India: Digital natives and makers of change. In *The new Generation Z in Asia: Dynamics, differences, digitalisation* (pp. 101–120). Emerald Publishing. https://doi.org/10.1108/978-1-80043-220-820201010
[14] **IAMAI.** (2023). *Internet in India Report*. Internet & Mobile Association of India. https://www.iamai.in
[15] **International Labour Organization.** (2021). *Youth and the future of gig economy in Asia*. ILO Publications. https://www.ilo.org
[16] **International Labour Organization.** (2023). *Global Employment Trends for Youth 2023*. ILO Publications. https://www.ilo.org
[17] **KPMG.** (2022). *India's e-commerce market outlook 2022*. KPMG India. https://home.kpmg
[18] **Kumar, A., & Singh, V.** (2021). Youth entrepreneurship and digital startups in India. *Journal of Economic Development Studies, 12*(2), 55–70.
[19] **Kumar, R., & Singh, P.** (2021). Gen Z entrepreneurship and digital startups in India. *International Journal of Business Innovation, 9*(3), 112–130.
[20] **Kumar, S., & Anand, P.** (2022). Social media entrepreneurship among Gen Z in India. *International Review of Digital Business, 9*(1), 78–91.
[21] **LinkedIn Economic Graph.** (2023). *Jobs on the rise: Emerging roles in India*. LinkedIn. https://economicgraph.linkedin.com
[22] **McKinsey & Company.** (2020). How Gen Z shapes the sustainability landscape. *McKinsey Sustainability*

https://www.gapbhasha.org/

Report. https://www.mckinsey.com
[23] **Mehta, A.** (2021). Digital native generation: Gen Z and technology adoption in India. *Indian Journal of Communication Research, 25*(1), 44–59.
[24] **Mehta, R.** (2021). Digital natives and the future of India's economy. *Journal of Youth and Technology, 5*(1), 33–49.
[25] **Mehta, R., & Sharma, D.** (2022). Youth entrepreneurship and startup growth in India. *Journal of Entrepreneurship & Innovation, 14*(2), 112–129.
[26] **MeitY.** (2015). *Digital India Programme: Vision and Mission*. Ministry of Electronics & Information Technology, Government of India. https://www.meity.gov.in
[27] **MeitY.** (2022). *PMGDISHA Progress Report*. Ministry of Electronics & Information Technology. https://www.meity.gov.in
[28] **MeitY.** (2023). *ONDC: A Transformative Approach to Digital Commerce*. Government of India. https://www.meity.gov.in
[29] **Ministry of Commerce & Industry.** (2016). *Start-up India Action Plan*. Government of India. https://commerce.gov.in
[30] **Ministry of Communications, Government of India.** (2024, October 21). *Rural youth lead India's digital transformation*. Press Information Bureau. https://static.pib.gov.in/WriteReadData/specificdocs/documents/2024/oct/doc20241021421101.pdf
[31] **Ministry of Education.** (2020). *National Education Policy 2020 (NEP 2020)*. Government of India. https://www.education.gov.in
[32] **Ministry of Skill Development & Entrepreneurship.** (2015). *Skill India Mission Framework*. Government of India. https://www.msde.gov.in
[33] **NASSCOM.** (2023). *Indian Tech Start-up Ecosystem Report 2023–24*. NASSCOM Research. https://nasscom.in
[34] **NASSCOM.** (2023). *India's digital workforce: Emerging trends and youth participation*. NASSCOM Research. https://nasscom.in
[35] **NIELIT.** (2022). *Digital literacy and youth participation in India*. National Institute of Electronics & Information Technology. https://www.nielit.gov.in
[36] **NITI Aayog.** (2023). *India's digital governance and youth participation*. Government of India. https://www.niti.gov.in
[37] **NITI Aayog.** (2023). *India's digital governance transformation: Role of youth and Gen Z*. Government of India Policy Paper. https://www.niti.gov.in
[38] **NortonLifeLock.** (2023). *Cyber Safety Insights Report: Gen Z online risks*. https://www.nortonlifelock.com
[39] **NPCI.** (2023). *UPI Product Statistics & Annual Report*. National Payments Corporation of India. https://www.npci.org.in
[40] **NSDC.** (2023). *Skill India Mission Annual Report*. National Skill Development Corporation. https://nsdcindia.org
[41] **OECD.** (2023). *Bridging digital divides: Youth and rural connectivity in emerging economies*. Organisation for Economic Co-operation and Development. https://www.oecd.org
[42] **Pandita, D., & Kumar, A.** (2022). Transforming people practices by re-structuring job engagement practices for Generation Z: An empirical study. *International Journal of Organizational Analysis, 30*(1), 115–129. https://doi.org/10.1108/IJOA-07-2020-2294
[43] **Patel, A.** (2023). Digital transformation in rural India: The role of young innovators. *Rural Development Journal, 7*(2), 102–118.
[44] **Pew Research Center.** (2022). *Gen Z, social media behaviour, and digital activism*. Pew Research Publications. https://www.pewresearch.org
[45] **Ramesh, A., Gulaty, S., & Sarwate, V.** (2022). Generation Z in India: The pandemic's impact on technology and shopping behaviour. *Indian Marketing Review, 18*(4), 201–219. https://www.researchgate.net/publication/364322934
[46] **Ramesh, V., Gulaty, S., & Sarwate, K.** (2022). Post-COVID digital consumption patterns of Gen Z in India. *Asian Journal of Economics and Business, 14*(4), 201–219.
[47] **Sharma, N., & Gokhale, R.** (2021). She is the game changer: An analytical study of Generation Z women's intention and attitude towards entrepreneurship in India. *International Research Journal of Humanities and Interdisciplinary Studies, 2*(3). https://doi-ds.org/doilink/04.2022-81173651/IRJHISIC2203052
[48] **Sharma, V.** (2021). Gen Z and the rise of digital startups in India. *Asian Journal of Management, 15*(4), 211–225.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

Gen Z और वैदिक जीवन-मूल्य : नवाचार से उत्तरदायित्व की ओर

Dr. Tarulata Vanubhai Patel

Assistant Prof. (Sanskrit)
Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi, Gujarat

सारांश (Abstract)

एकविंशतितम शताब्दी की Generation Z या Gen Z वह युवा पीढ़ी है जो तकनीकी प्रगति, वैश्वीकरण और डिजिटलीकरण के केंद्र में पली-बढ़ी है। यह पीढ़ी नवीनतम तकनीकी उपकरणों, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, सोशल मीडिया और डेटा-संचालित जीवनशैली के माध्यम से ज्ञान-संसार का निर्माण कर रही है। परंतु जहाँ एक ओर यह पीढ़ी नवाचार की दिशा में निरंतर आगे बढ़ रही है, वहीं दूसरी ओर नैतिकता, सामाजिक संवेदनशीलता, मानवीय मूल्य और उत्तरदायित्व की भावना में कमी भी दृष्टिगोचर हो रही है।

मानव धर्म के प्रवर्तक महर्षि दयानन्द ने वेदों को सर्वज्ञ एवं विश्व-कल्याणकारी बताते हुए कहा है कि वेद ही सब धर्मों का मूल हैं।[1] सृष्टि के आरंभ से लेकर अब तक के दीर्घ कालखंड में लिखे गए विशाल वैदिक एवं लौकिक साहित्य में वेदों की महिमा वर्णित है। ऋषियों ने मानव जीवन की समृद्धि एवं कल्याण तथा विश्व में सुख, शांति, सद्भाव एवं विश्व-बन्धुत्व की स्थापना के लिए वैदिक ऋचाओं में प्रातः स्मरण किया गया वह शाश्वत सत्य आज भी सर्वथा प्रासंगिक एवं महान है।

संस्कार के अन्य धर्म-ग्रन्थों में अपने देश, काल, समाज के हित को ध्यान में रखकर बहुत कुछ लिखा गया है, किन्तु वेद के सन्देश मानवमात्र के लिये है। वेद की शिक्षाएं सर्वकालिक एवं सार्वभौमिक है। आज समय की पुकार है कि इन अमृतोपदेशों का प्रचार-प्रसार सम्पूर्ण विश्व में होना चाहिये ।

वर्तमान शिक्षा नीति, विशेषकर राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020, नवाचार को मानवोन्मुख बनाने और युवाओं में उत्तरदायी नागरिकता की भावना विकसित करने पर बल देती है। ऐसे में यह शोधपत्र "Gen Z" की आधुनिकता और वेदों द्वारा प्रतिपादित जीवन-मूल्यों के बीच सामंजस्य स्थापित करने का प्रयास है। वेदों में वर्णित सत्य, ऋत, अहिंसा, समानता, विश्वबंधुत्व और शांति जैसे जीवन-मूल्य आज भी उतने ही प्रासंगिक हैं जितने प्राचीन काल में थे।

इस शोधपत्र का उद्देश्य यह स्पष्ट करना है कि यदि Gen Z अपनी शिक्षा, अनुसंधान और नवाचार में वैदिक जीवन-मूल्यों का समावेश करे, तो वह न केवल तकनीकी रूप से अग्रणी बल्कि नैतिक दृष्टि से भी सशक्त, जिम्मेदार और संवेदनशील नागरिक बन सकती है।

प्रमुख शब्द (Keywords): *Gen Z, नवाचार, उत्तरदायी नागरिकता, शिक्षा, अनुसंधान, वेद, जीवन-मूल्य, सत्य, ऋत, अहिंसा, समानता, NEP 2020, नैतिकता*

भूमिका (Introduction)

21 वीं सदी का समय *डिजिटल युग* के रूप में पहचाना जाता है। यह युग उस पीढ़ी का है जिसे "Gen Z" कहा जाता है – अर्थात् 1997 से 2012 के मध्य जन्मी वह पीढ़ी जो इंटरनेट, स्मार्टफोन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) और वैश्विक नेटवर्क के साथ बड़ी हुई है। इस पीढ़ी के जीवन का हर क्षेत्र – शिक्षा, अनुसंधान, रोजगार, संबंध, यहाँ तक कि सामाजिक दृष्टिकोण – तकनीकी आधार पर पुनर्गठित हो चुका है। किन्तु तकनीकी विकास के इस दौर में मानवीय मूल्य, सामाजिक संवेदनशीलता और नैतिकता का क्षरण भी हो रहा है। आज का युवा ज्ञान तो अर्जित कर रहा है, परन्तु *ज्ञान का उद्देश्य* भूलता जा रहा है।

वेद कहता है–

"ऋतं च सत्यं चाभीद्धात् तपसोऽध्यजायत।"[2]

"ऋत (नैतिक व्यवस्था) और सत्य (नैतिक सत्यता) ही सृष्टि के निर्माण का मूल कारण हैं।" अर्थात् सृष्टि का

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

अस्तित्व तभी टिक सकता है जब कर्म, विचार और आचरण सत्य और नियम पर आधारित हों।

वेद-मन्त्रो में ऋत को समस्त प्राकृक्तिक जगत् एवं मानस समाज का आधार कहा गया है। ऋत का सिद्धान्त वैदिक चिन्तनधारा का चरमर्मोत्कर्ष है। महर्षि यास्क ने ऋत का अर्थ उदक, सत्य एवं यज्ञ किया है। आचार्य सायण ने ऋत को कर्मफल, स्रोत एवं गति अर्थ का वाचक भी माना है। महर्षि दयानंद ने विभिन्न मन्त्रों में ऋत शब्द का प्रयोग सत्य, यज्ञ, जल, अग्नि, सूर्य, वेद और ईश्वर के संदर्भ में प्रसंगानुसार किया है। योगराज अरविन्द ने ऋत को सदाचार का मापदण्ड माना है। उनके शब्दों में-'सब वस्तुओं का सारभूत पदार्थ ऋत है। भौतिक से आध्यात्मिक रूप में परिवर्तन का कारण ऋत ही है। ऋत सूर्य, चन्द्र आदि का नियम दिखाई देता है, किन्तु वस्तुतः यह आचरण का नियम है। ग्रिफिथ के अनुसार ऋत शब्द द्वारा विश्व की व्यवस्था एवं उसके विधान का निर्देश किया गया है। इसीलिये ग्रिफीथ ने ऋत का अर्थ शाश्वत विधान (इन्टरनल लॉ) अथवा पवित्र (होली ऑर्डर) किया है। 'राथ' के अनुसार ऋत प्रकृति का एक नियम है। उन्होंने यशसम्बन्धी नियम तथा मानवजीवन के व्रत आदि को भी ऋत का अभिधायक बताया है।

इसी प्रकार मनीषियों द्वारा प्रतिपादित ऋऋत शब्द के विभिन्न अर्थों में एक ऐसे अटल विधान की ओर संकेत किया गया है जिसके सहारे इस समस्त सृष्टि-चक्र का प्रर्वतन हो रहा है। वैदिक मन्त्रों के आधार पर कहा जा सकता है कि दैवी जगत् में ऋत वह अनन्त एवं शाश्वत विधान है जिसके अनुसार धरती, सूर्य, चन्द्र, दिन-रात, मास एवं ऋतुएं आदि सब मर्यादित होकर अपने-अपने कार्य में संलग्न है जो जीवन के प्रेरक है और जिन पर समाज प्रतिष्ठित है।

Gen Z के लिए यह वैदिक सन्देश विशेष रूप से प्रासंगिक है क्योंकि इस युग का नवाचार तभी सार्थक है जब उसमें *उत्तरदायित्व और नैतिकता* जुड़ी हो।

शोध के उद्देश्य (Objectives)

1. आधुनिक "Gen Z" की विशेषताओं और चुनौतियों का अध्ययन करना।
2. वेदों में प्रतिपादित जीवन-मूल्यों की आधुनिक संदर्भ में प्रासंगिकता स्थापित करना।
3. नवाचार और उत्तरदायित्व के बीच वैदिक दृष्टि से संतुलन की स्थापना करना।
4. शिक्षा, अनुसंधान और नागरिकता में वैदिक मूल्यों के समावेश की आवश्यकता को रेखांकित करना।

Gen Z : नवाचार और परिवर्तन की पीढ़ी

Gen Z वह पीढ़ी है जो "Information is Power" की भावना के साथ पली-बढ़ी है। यह तेजी से सीखने वाली, तकनीकी रूप से कुशल, और वैश्विक दृष्टिकोण रखने वाली पीढ़ी है। परंतु इसके साथ-साथ यह "Instant Gratification" यानी त्वरित सुख की भी अभ्यस्त है।

UNESCO (2023) की *Youth for Sustainable Future* रिपोर्ट में कहा गया है–

"Generation Z is technologically empowered but ethically unanchored."

अर्थात् तकनीकी दृष्टि से यह सक्षम है, पर नैतिक रूप से अस्थिर। वेदों में इस समस्या का समाधान निहित है। ऋग्वेद में कहा गया है– सत्येनोत्तभिता भूमिः सूर्येणोत्तभिता द्यौः[3]

वस्तुतः यदि इस संसार से सत्य को समाप्त कर दिया जाये तो कोई किसी पर भी विश्वास न करे तथा इस प्रकार सब लोक-व्यवहार ही समाप्त हो जाये, अतः सत्य पर ही भूमि का आधार है। यह वैदिक उपदेश पूर्णतः यथार्थ है । अथर्ववेद के भूमि-सूक्त में भी पृथिवी के धारण करने वाले पदार्थों में सर्वप्रथम सत्य का ही परि-गणन किया गया है।

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।[4]

यजुर्वेद में कहा गया है कि सृष्टिकर्ता परमेश्वर ने सत्य और असत्य के रूपों को देखकर पृथक् पृथक् कर दिया है। उनमें से श्रद्धा की पात्रता सत्य में ही है। अश्रद्धा की अनृत या असत्य में है

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् सत्यानृते प्रजापतिः ।

अश्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धां सत्ये प्रजापतिः ।[5]

यह श्लोक हमें बताता है कि समाज और सृष्टि का संतुलन केवल *सत्य* और *नैतिकता* के पालन से संभव है।

अतः Gen Z के नवाचार को दिशा देने के लिए वैदिक जीवन-मूल्य सर्वोत्तम आधार हैं।

शिक्षा में वैदिक दृष्टि और आधुनिकता का संगम

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 (NEP 2020) का मूल उद्देश्य है–

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

"Education must develop not only cognitive skills but also social, ethical, and emotional capacities."

यह नीति वेदों के इस सिद्धांत से पूर्णतः मेल खाती है– "सा विद्या या विमुक्तये।"[6] "जो मनुष्य को अज्ञान और बंधन से मुक्त करे वही सच्ची विद्या है।"

वेदिक दृष्टि में शिक्षा केवल रोजगार का साधन नहीं, बल्कि *मानवता का संवाहक* है। शिक्षा का उद्देश्य होना चाहिए–"शिक्षित व्यक्ति समाज के लिए प्रेरणास्त्रोत बने।" Gen Z को यह समझना होगा कि "डिग्री" नहीं, "दिशा" महत्वपूर्ण है।

वेदों में कहा गया–

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतोऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ।
देवा नो यथा सदमिद्धे असन्न प्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे ।।
देवानां भद्रा सुमितिऋजूयतां, देवानां रातिरभि नो नि वर्तताम् ।
देवानां सख्यमुप सेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ।।
भद्र कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ।।[7]
विश्वानि देव सवितर् दुरितानि परासुव । यद् भद्र ं तन्न आसुव ।।[8]

अर्थात् "हमें सब ओर से भली भावनाएं मिलें । उनमें धोखा न हो। उनमें बाधा न हो। उनमें उन्नति ही उन्नति हो, उनसे देवता तुष्ट होकर दिन-दिन हमारी रक्षा करें, वृद्धि करें, हमारा सदा साथ दें। देवताओं की भली कल्याणी धारणा हमारे अनुकूल हो। देवताओं के दान का मुख हमारी ओर हो। हमने देवताओं की मित्रता प्राप्त की है। वे हमारी आयु बढ़ावें और हम पूर्ण जीवन पावें । हे देवताओ ! हम कानों से भला सुनें । हे पूजनीयो ! हम आंखों से भला देखें । हमारा अंग-अंग स्थिर हो। हम सदा स्तुति-शील बने रहें। हमारे तन दैव-प्रदत्त आयुभर ठीक चलें। हे सर्वजगदुत्पादक परमेश्वर, आप हमारे सब दुःखों और दुर्गुणों को दूर भगा दो। जो कुछ मंगल-कारक हो, उसे हमारे यहां ले आओ।" हमारे पास विश्व के सभी श्रेष्ठ विचार आएं।

यह पंक्ति शिक्षा में वैश्विकता और उदारता का संदेश देती है – जो Gen Z के वैश्विक दृष्टिकोण से पूर्णतः मेल खाती है।

वैदिक मन्त्रों की एक दूसरी अनोखी विशेषता उनकी भद्र-भावना है। यह कल्याण-भावना भोगैश्वर्य-प्रसक्त, इन्द्रिय-लोलुप या समयानुकूल अपना काम निकालने वाले आदर्शहीन व्यक्तियों की वस्तु नहीं है। इसके स्वरूप को तो वही समझ सकता है, जिसका यह विश्वास है कि उसका सत्य बोलना, संयत जीवन, आपत्तियों के आने पर भी अपने कर्तव्य से मुंह न मोड़ना उसके स्वभाव, उसके व्यक्तित्व के अन्तःस्वरूप की आवश्यकता है। गीता की सात्विक भक्ति और निष्काम कर्म के मूल में यही आशामय, श्रद्धामय कल्याण-भावना निहित है। मानव को परमोच्च देव-पद पर बिठाने वाली यह भद्रभावना वैदिक प्रार्थनाओं में प्रायः देखने में आती है।

अनुसंधान और ऋत का वैदिक सिद्धांत

वेदों में "ऋत" को सृष्टि के संचालन का नियम कहा गया है। "ऋतं बृहत्।"[9] "ऋत महान् है, वही सृष्टि का क्रम है।" सत्यं च मे श्रद्धा च मे... यज्ञेन कल्पन्ताम् ।[10] ऋत और सत्य की भावना ही वास्तव में अन्य वैदिक उदात्त भावनाओं की जननी है। सारे विश्व-प्रपंच का संचालन शाश्वत नैतिक आधार पर हो रहा है, ऐसी धारणा मनुष्य में स्वभावतः समुज्ज्वल आशावाद, भद्र-भावना और आत्म-विश्वास को उत्पन्न किये बिना नहीं रह सकती ।" ऋतस्य पथा प्रेत[11] "सत्य के मार्ग पर चलो।" सत्रा वाजं न जिग्युषे ।[12] सत्य के साथ जीतने वाले योद्धा अन्न आदि पदार्थों से प्रतिष्ठा पाते हैं। सुगा ऋतस्य पन्थाः[13] "सत्य का मार्ग सुख से गमन करने योग्य सरल हो"

महर्षि यास्क ने कहा– "ऋतं नाम सत्यं जलं यज्ञः।" – अर्थात् ऋत वह है जिसमें सत्य, पवित्रता और कर्म का संतुलन है।

आधुनिक अनुसंधान का भी यही उद्देश्य होना चाहिए – "ज्ञान का सृजन, परन्तु कल्याण के लिए।" यदि अनुसंधान *नैतिकता-विहीन* हो, तो उसका परिणाम विनाशकारी होता है। Gen Z researchers को यह समझना आवश्यक है कि तकनीकी खोज तभी सार्थक है जब उसका लाभ मानवता को मिले। उदाहरण के लिए – Artificial Intelligence यदि नैतिकता से विहीन हो तो समाज में भ्रम, बेरोज़गारी और असमानता बढ़ सकती है। वेदिक दृष्टि हमें सिखाती है कि "ज्ञान का उपयोग सृजन के लिए हो, शोषण के लिए नहीं।"

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

उत्तरदायी नागरिकता और विश्वबंधुत्व की वैदिक प्रेरणा

वेदों का सर्वाधिक अद्भुत संदेश है–**"वसुधैव कुटुम्बकम्।"** — सम्पूर्ण पृथ्वी एक परिवार है। यह आदर्श आज के वैश्विक नागरिकता (Global Citizenship) के मूल में निहित है। *Gen Z*, जो कि डिजिटल विश्व की नागरिक है, को इस वैदिक संदेश को अपनाना चाहिए कि – "Digital World भी एक परिवार है, जहाँ सत्य, सहिष्णुता और मैत्री के मूल्य लागू हों।"

वेद में उद्घोषपूर्वक कहा गया है कि मैं मनुष्या समेत सब प्राणियों को मित्र की दृष्टि से देखें। हम सब परस्पर मित्र की दृष्टि से देखें -

"... मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे। मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ।।[14]

अथर्ववेद में ही एक अन्य स्थल पर कामना की गयी है कि भगवन् ! ऐसी कृपा कीजिये जिससे मैं प्रत्यक्ष एवं परोक्ष प्राणिमात्र के प्रति सद्भावना रख सकूं - ...यांश्च पश्यामि यांश्च न तेषु मा सुमतिं कृधि ।[15] अथर्ववेद में कहा गया – "सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।"[16] "सभी सुखी रहें, सभी निरोग रहें।" यह श्लोक मानवता की साझा जिम्मेदारी का प्रतीक है।

ऋग्वेद का अन्तिम सूक्त[17] समता का अत्यन्त दिव्य वर्णन प्रस्तुत करता है ।

सं समिद्युवसे वृषन्नग्ने विश्वान्यर्य आ। इळस्पदे समिध्यसे स नो वसून्या भर ।।
सङ्गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम् । देवा भागं यथा पूर्व संजानाना उपासते ।। समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि ॥
समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ।।

सम-भावना की प्रेरणा देने वाला यह सूक्त वेद के समतापूर्ण दृष्टिकोण का ज्वलन्त उदाहरण है। इसमें सब जनों की क्रियाओं, गति, विचारों और मन-बुद्धि के पूर्ण सामंजस्य की प्रेरणा दी गयी है। हम यह कल्पना कर सकते हैं कि इस सूक्त में प्रार्थित समान विचारों वाली विवाद-रहित सभा समाज का कितना उत्कृष्ट स्वरूप प्रस्तुत करती है। सभी सभासदों को एक-सा जन-कल्याण का दृष्टि-कोण असन्दिग्ध रूप से राष्ट्र को उन्नति की ओर ले जाता है। आज हमारे देश में और समस्त विश्व में इस भावना की और अधिक आवश्यकता है।

वैदिक दृष्टि से नागरिक वही है जो केवल अधिकारों का नहीं, बल्कि *कर्तव्यों का भी पालन करता है।* Gen Z की यह जिम्मेदारी है कि वह डिजिटल युग में "Responsible Digital Citizen" बने – जो सत्य, संयम और सहयोग का पालन करे।

Where Innovation Meets Responsibility : वैदिक सेतु

आधुनिकता और परंपरा का संघर्ष नहीं, बल्कि संगम संभव है। वेदों की दृष्टि यह नहीं कहती कि नवाचार गलत है; बल्कि यह कहती है कि नवाचार में *नैतिकता और मर्यादा* होनी चाहिए।

ऋग्वेद में कहा गया है कि मनुष्य को सभी प्रकार से मनुष्य की रक्षा और सहायता करनी चाहिए "पुमां पुमासं परि पातु विश्वता"[18] । अथर्ववेद में भी कहा है कि आओ हम सब मिलकर ऐसी प्रार्थना करें, जिससे मनुष्यों में परस्पर सुमति और सद्भावना का विस्तार हो- तत्कृण्मो ब्रह्म वो घरे संज्ञानं पुरुषेभ्यः ।[19]

"नान्यः पन्था विद्यतेऽनयाय।"[20] "कल्याण का अन्य कोई मार्ग नहीं।" अर्थात् सच्चे नवाचार का मार्ग केवल उत्तरदायित्व और नैतिकता से होकर जाता है।

वैदिक जीवन-मूल्य आधुनिक तकनीकी प्रगति को मानवीय दिशा देते हैं। "Where Innovation Meets Responsibility" वास्तव में वही बिंदु है जहाँ *Gen Z और* वैदिक *दर्शन* एक-दूसरे से मिलते हैं।

आधुनिक सन्दर्भ में वैदिक मूल्य और NEP 2020

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 ने भारत की शिक्षा को "21वीं सदी के कौशल" और "भारतीय नैतिक मूल्यों" दोनों

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

से जोड़ने का प्रयास किया है।

यह नीति वेदों के उस सिद्धांत से प्रेरित है – "तमसो मा ज्योतिर्गमय।"[21] "अंधकार से प्रकाश की ओर ले चल।" आज की शिक्षा का उद्देश्य यही है –

"ज्ञान का प्रकाश नवाचार में फैले, पर उसका केंद्र मानवता रहे।"

Gen Z के विद्यार्थी जब इस दृष्टि को अपनाएँगे, तब वे न केवल तकनीकी रूप से दक्ष, बल्कि समाजोपयोगी और उत्तरदायी नागरिक भी बनेंगे।

समालोचनात्मक दृष्टि (Critical Analysis)

यदि Gen Z केवल तकनीकी दृष्टि से सशक्त हो जाए और नैतिक रूप से कमजोर, तो समाज असंतुलित हो जाएगा। वेदों का संदेश यही है कि– "सत्य, ऋत, अहिंसा, समानता और विश्वबंधुत्व ही समाज की नींव हैं।" *महाभारत* [22] में कहा गया है– "यदि एक ओर सत्य और दूसरी ओर सहस्त्र अश्वमेध यज्ञ रखे जाएं, तो सत्य का पलड़ा भारी होगा।" यह वाक्य आज के Gen Z को प्रेरित करता है कि किसी भी तकनीकी या आर्थिक उपलब्धि से बढ़कर सत्यनिष्ठा और ईमानदारी है।

इस दृष्टि से देखा जाए तो वैदिक *जीवन-मूल्य* आज के डिजिटल युग के लिए "Ethical Framework" प्रदान करते हैं।

निष्कर्ष (Conclusion)

Gen Z वह पीढ़ी है जो परिवर्तन की अग्रदूत है। इसका नवाचार, अनुसंधान और शिक्षा मानवता के नए आयाम खोल सकते हैं। परंतु यह तभी संभव है जब इसकी जड़ें *वैदिक जीवन-मूल्यों* में हों। सत्य, ऋत, अहिंसा, समानता और शांति जैसे मूल्य इसे संतुलित दिशा देंगे। आज आवश्यकता है "Digital Intelligence" के साथ "Moral Intelligence" विकसित करने की। वेदों की यह शिक्षा आज भी उतनी ही प्रासंगिक है – "ऋतं बृहत्, सत्यं परं, शान्तिः परमा।" "नियम, सत्य और शांति ही श्रेष्ठ हैं।"

अतः शिक्षा, अनुसंधान और नागरिकता की त्रयी को यदि वैदिक जीवन-मूल्यों से जोड़ दिया जाए, तो आधुनिकता और परंपरा दोनों का समन्वय संभव है।

यही वह युगांतकारी दिशा होगी जहाँ –

"Innovation meets Responsibility, and Modernity meets Morality."

पादटिप

1. मनु.स्मृ . २ । ६
2. ऋग्. १०।१९०।१
3. ऋग्० १०।८५।१
4. अथर्व० १२।१।१
5. यजु० १९ । ७७
6. मुण्डक उप. १। १। ४
7. ऋग्० १।८९ ।१-२, ८
8. यजु० ३०।३
9. ऋग्. ५।६२।१
10. यजु० १८।५
11. यजु० ७।४५
12. अथर्व० २०।६८।२
13. ऋग्० ८।३१।१३
14. यजु० ३६।१८
15. अथर्व० १७।१।७
16. अथर्व. ३ । ३० । ५

https://www.gapbhasha.org/

17. ऋग्० १०।१६१)
18. ऋग्वेद ६। ७५। १४
19. अथर्व ३ । ३० । ४
20. श्वेता॰ उप॰ ३.८
21. बृह॰ उप॰ १ । ३। २८
22. महा॰शांतिपर्व १६२.२६

संदर्भसूचि (Reference Books)

[1] ऋग्वेद, भाषा भाष्य - दयानंद संस्थान नई दिल्ली।
[2] ऋग्वेद - सायण भाष्य सहित, मैक्समूलर द्वारा संपादित 1890-92 5 भाग वैदिक संशोधन मंडल, पूना।
[3] एकादशोपनिषदसंग्रह - (भाषा भाष्य के साथ) स्वामी सत्यानंद द्वारा संपादित सन 1957।
[4] मनु स्मृति- निर्णय सागर बम्बई सन् 1946.
[5] महाभारत - नीलकंठ की टीका सहित, पूना 1929-33
[6] वैदिक संस्कृति - जयदेव वेदालंकार, न्यू भारतीय बूक कॉर्पोरेशन, दिल्ली, 2009
[7] दयानंद सरस्वती – *सत्यार्थ प्रकाश*, अध्याय 1
[8] अरविन्द घोष – *The Secret of the Vedas*
[9] राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020, भारत सरकार
[10] UNESCO (2023) – *Youth for Sustainable Future*
[11] OECD Report (2024) – *Innovation and Civic Responsibility among Youth*
[12] Aurobindo, Sri (1914**)** – *The Secret of the Vedas*, Pondicherry
[13] P. Sharma (2022) – *Gen Z and Moral Values in Digital Age*, Delhi University

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

GEN-Z : મારી પેઢી, મારી દુનિયા

પ્રો. નરેન્દ્રકુમાર એ. પટેલ

એસો.પ્રોફેસર(ગુજરાતી વિભાગ)
શ્રીમતી આર.ડી શાહ આર્ટસ અને
શ્રીમતી વી.ડી.શાહ કોમર્સ કોલેજ, ધોળકા.

સારાંશ

Gen-Z શબ્દ ઇ.સ. 1990 ના દાયકાના અંતમાં અને ઈ.સ. 2000 ના દાયકાની શરૂઆતમાં જન્મેલા અમેરિકનોનું વર્ણન કરવા માટે વપરાતો હતો. કેટલાક સ્ત્રોત્રો ઇ.સ.1997 - 2012 નું ચોક્કસ વર્ષ આપે છે. પરંતુ તે વર્ષો ક્યારેક વિવાદિત હોઈ શકે છે. તે પેઢી અને તેના સમયને ચોક્કસ વ્યાખ્યામાં ઢાળવું મુશ્કેલ છે. Gen-z શબ્દ ભારતમાં ઇ. સ. 2010 માં આવ્યો અને ઈ.સ. 2020 પછી પ્રખ્યાત થયો હોવાનું મનાય છે. Gen Z પેઢી નાની વયથી ટેકનોલોજી સાથે જોડાયેલી છે. આ પેઢીના સભ્યો નવી વિચારધારા, તત્કાલ માહિતી મેળવનાર, ઓનલાઈન સક્રિય, સોશિયલ મીડિયા દ્વારા દુનિયા સાથે જોડાયેલા રહે છે. આ પેઢી જૂની પેઢીઓની તુલનાએ પરંપરાગત રીતે નહીં ચાલતા નવી રીતો અજમાવવા માટે હંમેશા તૈયાર રહે છે. ટેકનોલોજી, મીડિયાની તાકાત આ પેઢીએ બતાવી છે. ટેકનોલોજી ની ક્ષમતા વૈશ્વિક અને સંવેદનશીલ દ્રષ્ટિકોણ ધરાવે છે. આ પેઢી પરંપરાગત નથી. તેઓ ટીમમાં સહકાર સંવેદનશીલતા દર્શાવવા તત્પર છે. આ પેઢી સામે ઘણા પડકારો પણ છે.

પરિચય:-

ZEN-Z કોણ છે? :- જીવનમાં સામાજિક રીતે દરેક પેઢીના નામ જેમકે બાળક, તરુણ, કિશોર, યુવા, વડીલ એવા નામ સામાન્ય રીતે ઉપયોગમાં હતા. નવા યુગમાં આ નામોને સમયના માળખામાં બાંધીને રજૂ કરવામાં આવે છે. એની કોઈ ચોક્કસ સમય મર્યાદા નથી. પરંતુ સમગ્ર રીતે સર્વથી સમય મર્યાદા બાંધવામાં આવી છે. તે સમયમાં ફેરફાર હોઈ શકે છે.

- **Greatest જનરેશન** (જન્મ: 1901 થી 1927) આ પેઢી એ ઘણા સંઘર્ષો, ખતરનાક લડાઈઓ, રોગો અને ગરીબી જોઈએ છે.
- **Silent જનરેશન** (જન્મ: 1928 થી 1945) સૌથી શાંત પેઢી, અન્યાય સહન કરનારી પેઢી.
- **The Bebyબ Boomer જનરેશન** (જન્મ: 1946 થી 1964) આ પેઢી સામાજિક પરિવર્તન વાળી, જીવન બદલી નાખતી ટેકનોલોજી દુનિયામાં આવી તે સમયની છે.
- **Generation – X** (જન્મ: 1965 થી 1980)આ પેઢી ટેકનોલોજીમાં નવી છે. અહીંથી આધુનિક યુગની શરૂઆત થઈ. સિનેમા, કલા, સંગીતથી પ્રેરિત પેઢી છે.
- **Millennials** (જન્મ: 1981 થી 1996) આ પેઢી એ સૌથી વધારે ફેરફારો જોયા અને શીખ્યા છે.
- **GEN – Z** (જન્મ 1997 થી 2012) આ યુગની પેઢીમાં ટ્રેડિંગ, વાઇબ્સ જેવા ઘણા શબ્દો પ્રખ્યાત થયા. આધુનિક યુગની શરૂઆતનો પાયો, સોશિયલ મીડિયા સાથે સંકળાયેલી પેઢી ગણવામાં આવે છે.
- **GEN Alpha** (જન્મ 2013 થી 2025) આ પેઢીના લોકોનું મગજ તેજ અને જન્મથી ટેકનોલોજી સાથે જોડાયેલા, 21મી સદીની વિશ્વની સૌથી નાની પેઢી છે.

ઉપરોક્ત પેઢીઓ માટે અલગ અલગ સંશોધનથી અલગ અલગ દાવા હોઈ શકે છે. પોતાના સમયમાં સંઘર્ષો, પડકારો, ટેકનોલોજી સાથે સંબંધ જેવા મુદ્દાઓ સ્પર્શે છે.

Gen Z પેઢીને આધુનિક યુગની શરૂઆતનો પાયો માનવામાં આવે છે. સોશિયલ મીડિયા સાથે સૌથી વધુ સંકળાયેલી પેઢી

https://www.gapbhasha.org/

છે. આ પેઢીની માન્યતાઓ, પડકારો, તેમની જીવનશૈલી સમસ્યાઓના પ્રશ્નો પણ છે. આ વિષયની વિગતવાર ચર્ચા જુદા જુદા મુદ્દાઓમાં જોઈ શકાશે.

GEN-Z ના મૂલ્યો માન્યતાઓ: Gen z એવી પેઢી છે જે જૂની પેઢીઓની તુલનાએ સતત નવી વિચારશીલ છે અને જૂની પેઢી કરતાં જુદી જ રીતે નવું જીવન જીવવાનું સપના સેવે છે. તેઓ કેવળ પરંપરાગત મૂલ્યો, માર્ગો પર નહીં ચાલતાં નવીનતમ જીવનની રીતો અજમાવવા માટે હંમેશા તૈયાર રહેછે. આ પેઢી વિચારશીલ છે તેઓ સર્જનાત્મકતાને મહત્વ આપે છે. તેઓ પોતાના વિચારોને મૂક્ત રીતે વાચા આપી વ્યક્ત પણ કરેછે. આ પેઢી સમાનતા, ન્યાય અને પર્યાવરણીય સુરક્ષા જેવી બાબતો માટે ગંભીરતાથી કાર્ય કરેછે. આ પેઢીને પરંપરાથી પર જઈ નવી વિચારધારા, નવી જીવનરીતિ જીવનમાં અપનાવવાનું મહત્વ વિશેષ છે. તેઓ જૂની પરંપરા અને નિયમોને સમજીને જરૂર જણાય તો તેમાં બદલાવ કરવા માટે આતુર રહે છે. આ પેઢી કોઇ પણ પાછલી પેઢી કરતાં વધુ લિંગ ધોરણો બદલી રહ્યા છે. જનરલ ઝેર્સના અડધાથી વધુ લોકો કહે છે કે 'પુરુષ' અને 'સ્ત્રી' સિવાયના લિંગ અથવા લિંગ વિકલ્પોને મંજૂરી આપવી જોઈએ. આ પેઢીના પોતાના મૂલ્યો અને માન્યતાઓ પ્રમાણે પરિવર્તન ઈચ્છતી આધુનિક યુગની પેઢી છે.

Gen Z અને ટેકનોલોજી: આ પેઢી સંભવતઃ જન્મથી ડિજિટલ ટેકનોલોજી સાથે જોડાયેલી છે. મોબાઇલ, કોમ્પ્યુટર, ઇન્ટરનેટ, સોશિયલ મીડિયા, સ્માર્ટફોન, લેપટોપ, ટેબલેટ જેવા ડિજિટલ સાધનો તેમના જીવનના અભિનંદન ભાગ બની ચૂક્યા છે. આ પેઢી માટે ટેકનોલોજી માત્ર મનોરંજન માટે નથી પણ શિક્ષણ કક્ષાએ વિવિધ વિષયોની માહિતી મેળવવા અને વિશ્વ સાથે તાલમેલ બેસાડવા માટે પણ જરૂરી સાધન છે. સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ જેવા કે instagram થી ફોટો શેરિંગ, સ્ટોરી tiktok થી મનોરંજન, ક્રિએટિવ મીડિયા youtube થી શીખવું, બ્લોક બનાવવા' અને Snap Chat ચેટથી ફ્રેન્ડ કનેક્શન કરવું આ પેઢીના રોજિંદા જીવનનો એક ભાગ છે. તેઓ ઓનલાઇન કનેક્શન દ્વારા મિત્રો, પરિવાર અને વૈશ્વિક સમુદાય સાથે તરત જોડાઈ શકે છે. ટેકનોલોજીના વ્યાપક ઉપયોગના કારણે આ પેઢી વિશ્વના કોઈપણ દેશ વિશે માહિતી, જ્ઞાનનું સંપાદન, વિશ્વના લોકો સાથે સરળ કનેક્શન તથા નવા વિચારો રજૂ કરવાનું માધ્યમની , ક્રિએટિવિટીની આ પેઢી છે.

" આ નવી પેઢીના માત્ર વિચાર કે વર્તન જ અલગ નથી, તેમની ભાષા પણ અલગ છે. એવી ભાષા જે ઇન્સ્ટાગ્રામ રિલ્સ, whatsapp ચેટ, અને youtube કોમેન્ટ માંથી જન્મી છે." (૧)

આ નવી પેઢીની નવી ભાષાના કેટલાક શબ્દો તેના અર્થ સમજીએ.

(1) MAIN CHARACTER - મેં આત્મવિશ્વાસથી ભરેલી વ્યક્તિ.

Today he is in Full Main Character Energy
આજે તો તે પૂરી મેન કેરેક્ટર એનર્જીમાં છે.

(2) FAM – ફેમ.

ખૂબ નજીકના મિત્રો, Family (પરિવાર) નું સંક્ષિપ્ત રૂપ.

(3) FLEX – ફ્લેક્સ.

દેખાડો કરવો, ડંફાસ મારવી.

He is Flexing his New Iphone.

તે તેના નવા iphone.ને ફ્લેક્સ કરેછે.

આમ " આ પેઢીના શબ્દો પુસ્તકના બદલે કીબોર્ડ માંથી નીકળે છે, ટેકનોલોજી, ટ્રેન્ડ અને ટચસ્ક્રીન સાથે વિકસિત થઈ છે એવી ભાષા જે માત્ર સંવાદ પૂરતી મર્યાદિત નથી પણ નવી પેઢીની ઓળખ છે." (૨)

GEN Z ની જીવનશૈલી: આધુનિક યુગમાં જ્યારે જ્ઞાનનો વિસ્ફોટ થયો છે ત્યારે આ પેઢી ટેકનોલોજીની દુનિયા સાથે તાલમેલ સાધી ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ નો ઉપયોગ કરીને સતત બદલાતા પ્રવાહ સાથે અપડેટ રહેવું આ પેઢીની જાણે જીવનશૈલી બની ગઈ છે. ફેશનમાં, જનરલ નોલેજ, વિવિધ દેશોની ભાષા, વિશ્વમાં બનતી સામાજિક, રાજકીય, રમતગમતો જેવી બાબતોમાં ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને કરંટ અફેર, સતત અપડેટ રહેવું, જાણે આ પેઢીની જીવનશૈલી બની ગઈ છે. Gen Z ને સામાન્ય રીતે 'ઝૂમર્સ' પણ કહેવાય છે. આ instagram જનરેશન છે, જે પુસ્તકોને બદલે સોશિયલ મીડિયા પર સમાચાર વાંચવા, ટ્રેડિંગ, મીમ્સ બનાવવા આ બધું Gen Z યુવાનોની જીવનશૈલી બની ગઈ છે. "

https://www.gapbhasha.org/

આ Gen Z નો ગુણ છે કે તેઓ દુનિયામાં અન્યાયનો ભાવ પરિવર્તન કરવા માંગે છે." (૩) આ ઉપરાંત આ પેઢી પાસે આધુનિક સમજ શક્તિ, વર્ક લાઈફ બેલેન્સ ને પ્રાથમિકતા આપવી, ઝડપી પ્રતિસાદ, મલ્ટીટાસ્કર, વ્યવહારૂ અભિગમ, માનસિક સ્વાસ્થ્યને પ્રાથમિકતા આપવી, નોકરી સુરક્ષાને પ્રાથમિકતા, જોબમાં ઝડપી પ્રમોશન, ઉંચા પગાર ધોરણમાં માને છે. નવી તક માટે હંમેશા તૈયાર રહે છે. Chat GPT આ જનરેશનને ડાબા હાથની રમત લાગે છે. આજ આ પેઢીની જાણે જીવનશૈલી બની ગઈ છે.

પ્રેરણાદાયક ઉદાહરણો: Gen Z પેઢીના યુવાનો યુવા ઇનોવેટર્સ અને ડેવલોપર્સ છે. સોશિયલ મીડિયાની ઇફેક્ટર્સ અને યુવા ક્રિયેટર્સ પોતાના વિચારો અને સક્રિયતા દ્વારા સમાજમાં બદલાવ લાવી રહ્યા છે. છેલ્લા એક બે વર્ષમાં બેરોજગારી, હતાશા, ભ્રષ્ટાચાર અને આર્થિક અસમાનતા જેવા પ્રશ્નોનો હવે વિરોધ કરતા નથી પણ તેઓ સરકારો ઉથલાવી રહ્યા છે. એશિયામાં બાંગ્લાદેશ અને નેપાળ જેવા દેશમાં સોશિયલ મીડિયા થકી મોટો રાજકીય ભૂકંપ લાવી સ્થાપિત સરકારોને ઉથલાવી દેશની સત્તા યોગ્ય હાથમાં સોંપી રહ્યાછે.

હવે Gen Z આંદોલન સમગ્ર આફ્રિકા ખંડમાં વેગ પકડી રહ્યુંછે. ક્યાંક ટેક્સ વધારવાથી, વીજળી પાણીની અછતથી, તો ક્યાંક સરકારના રમત પ્રેમથી યુવાનો ભડક્યા અને સત્તા પરિવર્તન કરાવ્યું. આ છે Gen Z પેઢીની તાકાત.

કેન્યા: ટેક્સ બિલ લઈને યુવાનો ભડકયા, સોશિયલ મીડિયા પર શરૂ થયેલ આ આંદોલન રસ્તા ઉપર ફેલાયું, બિલ પાછું ખેંચવાની ફરજ પડી.

મડાગાસ્કર : વીજળી- પાણીની અછત, વધતી ગરીબી સામે ત્યાંની રાજધાની થી વિરોધ પ્રદાન શરૂ થયા. રાષ્ટ્રપતિ પર મહાભિયોગ ચલાવ્યો. રાષ્ટ્રપતિ ભાગી ગયા. જેમાં સેના પ્રમુખે સત્તા સંભાળી લીધી.

મોરક્કો : રમતના કાર્યક્રમ ઉપર ખર્ચ કરવાથી યુવાનો રોષે ભરાયા અને Gen Z ના પ્રદર્શનથી સરકારને પીછેહઠ કરવી પડી.

ઉપરોક્ત ઘટનાઓ Gen Z પેઢીની સોશિયલ મીડિયાની તાકાતના ઉદાહરણ છે. આ ઉપરાંત દેશ વિદેશમાં આ જ પેઢીના યુવાનોએ જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં પોતાનો દબદબો પણ દેખાડ્યો છે. જેના ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) ગૌરાંગ ત્રિવેદી : ભારતીય એપ ડેવલપર(ઉંમર ૧૭) ' Study Buddy' નામની શૈક્ષણિક એપ બનાવી વિદ્યાર્થીને સમય અને નોટ શેર કરવાની સુવિધા આપે છે.

(૨) કૈવલ્ય વોરા : ભારતીય યુવા ઉદ્યોગપતિ (ઉંમર ૧૯ વર્ષ) Zepto નામની ડિલિવરી એપ સ્થાપી, જે Groceries 10 મિનિટમાં જ પહોંચાડે છે.

(૩) પ્રજ્ઞાનંદા : વૈશાલી : ભાઈ બેન ની જોડી છે. ચેસ ઓલમ્પિયાડ માં જીતતી ભારતીય ટીમનું નેતૃત્વ કર્યું.

(૪) અર્જુન એરીગાઇસી, દિવ્યા દેશમુખ : ચેસ જગતમાં નવી ઊંચાઈ સર કરનાર યુવાનો.

(૫) વાયા ઠક્કર : (ઉંમર : ૧૨ વર્ષ) ગુજરાત કચ્છની સંગીતકાર, બાળ કલાકાર જેણે ૫૦ થી વધુ આલ્બમમાં ગીત ગાયાં, બાળ લેખિકા ના રૂપમાં નામના મેળવી.

(૬) સુદાનગુરંગ (નેપાળ) Emma Yang (યુ . એસ) Ben Pasternak (ઓસ્ટ્રેલિયા)

આ પેઢી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ તો કરે છે પણ ટેકનોલોજી નું સર્જન પણ કરે છે.

Gen Z ના પડકારો: આ પેઢી આધુનિક યુગની અગ્રગણ્ય પેઢી મનાય છે. તેમની જીવનશૈલી પરંપરાગત થી જુદી પડે છે. તેથી આ પેઢીના યુવાનોને જીવનમાં ઘણા પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે. સતત ઓનલાઇન સાથે જોડાઈ રહેતી આ પેઢી માટે પોતાની પ્રાઇવસી ના પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. આ પેઢી ડિજિટલ પેઢી છે, ડિજિટલ દુનિયા વિનાનું જીવન તેમના માટે નકામું છે. આના કારણે આ પેઢીના યુવાનોના માનસિક સ્વાસ્થ્ય પર અસર થઈ છે. પોતાનું માનસિક સ્વાસ્થ્ય સાચવવું મોટો પડકાર છે. રોજગારી અને ભવિષ્યની ચિંતામાં ખોવાયેલા રહે છે. વારંવાર નોકરી બદલવાની વૃતિ જે આર્થિક સ્થિરતા માટે જોખમી સાબિત થઈ રહી છે. સ્વતંત્ર અને તાત્કાલિક પરિણામો ઈચ્છતી પેઢી છે. સમાજમાં ધર્મ, સત્તા, ખોટી વ્યવસ્થાઓ સામે બોલવાની હિંમત છે પણ ધૈર્યની કમી મોટો પડકાર છે. પોતાના કુટુંબ સાથે સંવાદિતા સાધી ને જીવવું આ પેઢી માટે મોટો પડકાર છે. જીવંત ઉર્જા અને ચેતનાનો અભાવ, નોકરી સંબંધી નકારાત્મકતા, પરંપરાગત મેનેજમેન્ટ એટલે કે ટ્રેડિશનલ મેનેજમેન્ટ પ્રોટોકોલ જનરેશન ઝેડની જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકતા નથી. તે

https://www.gapbhasha.org/

કંપની માટે આ પેઢી એ મોટો પડકાર છે. કાર્ય સ્થળ પરનો તણાવ પણ આ પેઢી માટે મોટો પડકાર છે. એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે " આજના બદલાતા જતા યુગમાં ટેકનોલોજી, એઆઈ ટ્રાન્સફોર્મેશન, સોશિયલ મીડિયાના યુવાનોના મનને સીધી અસર કરે છે." (૪) " આજના યુગમાં યુવાનો માત્ર શૈક્ષણીક પડકારો જ નહીં ,પરંતુ ઝડપથી બદલાતા સોશિયલ, આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ સંચાલિત દિનચર્યા, વૈશ્વિક સ્પર્ધા, સાથીદારોના દબાણ અને અનિશ્ચિત ભવિષ્યનો પણ સામનો કરી રહ્યા છે." (૫) " કેટલાક જેન -ઝેડ કર્મચારી કામકાજના સ્થળો પર બનાવવામાં આવી રહેલા ઈમરજન્સી કે ખોટા અથવા નકલી વાતાવરણ પણ પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા છે." (૬)

નિષ્કર્ષ :

આ પેઢીના યુવાનોએ ટેકનોલોજીનો પોઝિટિવ યુઝ કરવાની ખાસ જરૂર છે. માતા પિતાની યોગ્ય માર્ગદર્શન આ પેઢીને તણાવ અને સમસ્યાથી દૂર રાખવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે. સોશિયલ મીડિયાનો મર્યાદિત ઉપયોગ, ઈમોશનલ ઇન્ટેલિજન્સ ની જાળવણીનું માર્ગદર્શન પણ જરૂરી છે. નિષ્ણાતોના માધ્યમથી આ પેઢીના યુવાનોને સકારાત્મક માર્ગદર્શનની જરૂર છે. સંસ્થાઓ કે કાર્ય સ્થળે યુવાનોને ભાવનાત્મક સપોર્ટ મળે તે પ્રકારના પગલાં લેવાય એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. કાર્ય સ્થળની સમસ્યાઓ, વિશ્વાસ સંકટ, સામાજિક અને મૂલ્ય સંઘર્ષ સામે તેમને સામાજિક, શૈક્ષણિક, રાજકીય સંસ્થાઓએ વર્કશોપનું આયોજન કરવું જોઈએ.

આમ સૌથી મોટી જવાબદારી આ પેઢીને માર્ગદર્શન માટે સમાજ, માતા-પિતા, મિત્ર મંડળ સાથેની અનુકૂળતા તેમને યોગ્ય દિશામાં વાળી તંદુરસ્ત પેઢીનું નિર્માણ કરી શકાય તેમ છે.

સંદર્ભ :

[1] 'દિવ્યભાસ્કર' વર્તમાનપત્ર ' રસરંગ' પૂર્તિ 'જેન ઝી સ્લેંગ : નવી પેઢીની નવી ભાષા' અપડેટ - કેવલ ઉમરેટીયા, ૨૬ ઓક્ટોબર ૨૦૨૫, પાના નંબર-૦૪

[2] 'દિવ્યભાસ્કર' વર્તમાનપત્ર 'રસરંગ' પૂર્તિ 'જેન ઝી સ્લેંગ : નવી પેઢીની નવી ભાષા' અપડેટ - કેવલ ઉમરેટીયા, ૨૬ ઓક્ટોબર ૨૦૨૫, પાના નંબર-૦૪

[3] 'દિવ્યભાસ્કર' વર્તમાનપત્ર 'દેશ વિદેશ' પૂર્તિ 'મેનેજમેન્ટ ફંડા' એન રઘુ રામન. તા. ૨૭ ઓક્ટોબર ૨૦૨૫, પાના નંબર- ૧૦

[4] 'દિવ્યભાસ્કર' વર્તમાનપત્ર 'યુવા શિક્ષણ રોજગાર' પૂર્તિ '૨૨ ઓક્ટોબર ૨૦૨૫,

[5] પાના નંબર-૦૩

[6] 'દિવ્યભાસ્કર' વર્તમાનપત્ર દેશ વિદેશ 'પૂર્તિ' ૨૨ ઓક્ટોબર ૨૦૨૫, પાના નંબર- ૧૧

[7] 'દિવ્યભાસ્કર' વર્તમાનપત્ર દેશ વિદેશ 'પૂર્તિ' ૨૭ ઓક્ટોબર ૨૦૨૫, પાના નંબર- ૧

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ પર માળખાગત સુવિધાઓનો પ્રભાવ

પટેલ રાહુલભાઈ અનિલભાઈ

પીએચ.ડી સ્કોલર (અર્થશાસ્ત્ર)
હે.ઉ.ગુ.યુનિ.,પાટણ

સારાંશ

આ શોધ પેપર ભારતમાં ૧૯૯૧ની નવી ઔદ્યોગિક નીતિ પછી ભારતમાં કુલ સ્થાનિક ઉત્પાદનમાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રના યોગદાન પર માળખાગત સુવિધાઓની કેવી અસર થવા પામી છે, ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં કેવો વધારો થવા પામ્યો છે, ટેક્નોલોજી બાબતો, ઉદ્યોગમાં નવીનીકરણ, આયાત-નિકાસ, પૂરતા રસ્તાઓનો અભાવ, નબળી ટેલિકોમ્યુનિકેશન સિસ્ટમ્સ અને વીજળી આઉટેજ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે રોકાણ આકર્ષવા માટેના મુખ્ય અવરોધો છે. સરકારી નીતિ માળખાગત સુવિધાઓના જાહેર અને કુદરતી એકાધિકાર પરિમાણોને કારણે માળખાગત પુરવઠામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે, કાં તો સીધી રીતે જાહેર રોકાણ દ્વારા અથવા પરોક્ષ રીતે નિયમનકારી વાતાવરણ દ્વારા માળખાગત સુવિધાઓની જોગવાઈમાં ઝડપી સુધારો સ્થાનિક કુદરતી સંસાધનોના અવરોધને બદલી શકે છે અને ઉત્પાદકતામાં વધારો કરી શકે છે, જે પ્રદેશોમાં તુલનાત્મક લાભ તરફ દોરી જશે અને અંતે ઔદ્યોગિક માળખાને અસર કરશે તેના પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો :- માળખાગત સુવિધા, ઔદ્યોગિક વિકાસ, નવીનીકરણ, માળખું, ઉદ્યોગ.

પ્રસ્તાવના :-

ભારતના GDPમાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર મુખ્ય ફાળો આપનારાઓમાંનું એક છે. ૧૯૯૧ના આર્થિક સુધારાઓના પરિણામે ભારતીય ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો થયા, જેના કારણે આયાત પ્રતિબંધો દૂર થયા, વિદેશી સ્પર્ધા આવી, કેટલાક જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોનું ખાનગીકરણ થયું, અને FDI શાસન ઉદાર બન્યું, માળખાગત સુવિધાઓમાં સુધારો થયો. ભારતના GDPમાં ઉદ્યોગનો હિસ્સો લગભગ ૨૮% છે અને કુલ કાર્યબળના ૧૪% ને રોજગારી આપે છે. ભારતમાં છેલ્લા ત્રણ દાયકામાં પરિવહન ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર વધારો જોવા મળ્યો છે. જોકે, આ ફક્ત "વૈશ્વિકીકરણ પછીના" યુગ (૧૯૯૧ પછી)માં પ્રભાવશાળી રહ્યું છે, સ્વતંત્ર ભારતના "ઉદારીકરણ પહેલાના" સમયગાળામાં નહીં. પરિવહનના પેટા ક્ષેત્રોમાં, સિદ્ધિઓ નોંધપાત્ર છે. ટૂંકમાં, વૈશ્વિકરણ પછી પરિવહન ક્ષેત્રનો વિકાસ ૪૦ વર્ષોમાં પ્રાપ્ત થયેલા વિકાસ કરતાં ઘણો વધી ગયો છે. તેમ છતાં, આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણોની તુલનામાં અત્યાર સુધી પ્રાપ્ત થયેલ સ્તર ઘણું ઓછું છે. તેના બદલે, ભારતમાં રેલ પ્રભુત્વ ધરાવતા પરિવહનથી રસ્તા પ્રભુત્વ ધરાવતા પરિવહન તરફ ધીમે ધીમે સંક્રમણ જોવા મળ્યું છે.

ભારતીય સંદર્ભમાં વિકાસની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ વિકાસ સ્તરોમાં વ્યાપક પ્રાદેશિક અસમાનતા રહી છે. ભારત એક વિશાળ દેશ હોવાથી, ભૌગોલિક વિવિધતા સંસાધન આધારમાં કેટલાક અસંતુલનનું કારણ બને છે. ૬૦ વર્ષથી વધુ સમયના આયોજિત વિકાસ ધરાવતા દેશે દરેક પ્રદેશમાં કોઈ પ્રકારના વિકાસને ઉત્તેજીત કરવા માટે વિવિધ પ્રદેશોના ઉપલબ્ધ સંસાધનોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. કોઈ શંકા નથી, આ દિશામાં પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ ભારતમાં વ્યાપક પ્રાદેશિક અસમાનતા હજુ પણ એક વાસ્તવિકતા છે

અભ્યાસના હેતુઓ :-

૧. ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસની તરાહનો અભ્યાસ કરવો.

https://www.gapbhasha.org/

૨. ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેની માળખાગત સુવિધાઓનો અભ્યાસ કરવો.

૩. ઉદ્યોગોમાં પેદાશ ઉત્પાદન અંતર્ગત આયાત-નિકાસ વૃદ્ધિનો અભ્યાસ કરવો.

૪. માળખાગત સુવિધાઓની ઔદ્યોગિક વિકાસ પરની અસરોનો અભ્યાસ કરવો.

સંશોધનક્ષેત્રનો વિસ્તાર :-

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ એ ભારતના અનુસંધાનમાં કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં સરકાર દ્વારા ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે પૂરી પાડવામાં આવેલ માળખાગત સુવિધાઓ, ભાવિ તકો, રોકાણ વૃદ્ધિ વગેરે બાબતોને આ સંશોધન અભ્યાસ હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલ છે.

સંશોધન કાર્યની પદ્ધતિ :-

સંશોધન કાર્યના અભ્યાસ અંતર્ગત માહિતી એકત્રીકરણ માટે ના મુખ્ય બે સ્ત્રોત છે (૧) પ્રાથમિક માહિતી અને (૨) ગૌણ માહિતી. આ અભ્યાસમાં માહિતી એકત્રીકરણ માટે ગૌણ માહિતી અંતર્ગત માહિતી મેળવામાં આવેલ છે, જેમાં ઇન્ટરનેટ અને અન્ય સામયિકો દ્વારા માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

ઔદ્યોગિક વિકાસના પ્રેરકો :-

કોઈ પ્રદેશ કે જિલ્લાના ઔદ્યોગિકીકરણનું સ્તર નક્કી કરવામાં સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. ઔદ્યોગિક વિકાસ જિલ્લા સ્તરે આર્થિક ઘટકો અને સામાજિક ઘટકો કેટલી અસરકારક રીતે યોગદાન આપી રહ્યા છે તેના પર આધાર રાખે છે. ઔદ્યોગિક વિકાસના સ્તરો નક્કી કરવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે તેવા ત્રણ મુખ્ય ઘટકો નીચે મુજબ છે:

૧. પરિવહન વ્યવસ્થા - જે કાચા માલના સ્ત્રોતમાંથી ઉદ્યોગો સુધી પરિવહનને સક્ષમ બનાવે છે અને તૈયાર માલને બજારોમાં પરિવહન કરે છે.

૨. ઉદ્યોગોને નાણાકીય સુવિધા જે નવા એકમની સ્થાપના માટે અથવા તેના સરળ કાર્ય માટે નાણાકીય સહાય આપે છે.

૩. કાર્યક્ષમ ઉત્પાદન માટે કુશળ મજૂરોની ઉપલબ્ધતા તરીકે કાર્યબળ.

ઉત્પાદન ભારતના આર્થિક વિકાસના કેન્દ્રિય સ્તંભ તરીકે ઉભરી રહ્યું છે, જે GDP ના લગભગ ૧૬ થી ૧૭% યોગદાન આપે છે અને ૨૭ મિલિયનથી વધુ કામદારોને રોજગારી આપે છે. આ ક્ષેત્રની મજબૂતાઈ ઓટોમોટિવ, એન્જિનિયરિંગ, રસાયણો, ફાર્માસ્યુટિકલ્સ, કન્ઝ્યુમર ડ્યુરેબલ્સ, ઇલેક્ટ્રોનિક્સ અને કાપડ જેવા મુખ્ય ઉદ્યોગોના પ્રદર્શનમાં રહેલી છે.

ઔદ્યોગિક વિકાસની ભાવિ તકો :-

૧. અસરકારક માંગ :-

ભારત ૨૦૨૫ માં ૫ ટ્રિલિયન યુએસ ડોલરના આર્થિક વિકાસ લક્ષ્યાંક સુધી પહોંચવા માટે તેના માળખાગત સુવિધાઓને વધારવાનો ઇરાદો ધરાવે છે. ભારતમાં સિમેન્ટની માંગ આગામી વર્ષોમાં મજબૂત રહેવાનો અંદાજ છે, જેમાં નાણાકીય વર્ષ ૨૫-૨૭ દરમિયાન ૭-૮% ના ચક્રવૃદ્ધિ વાર્ષિક વૃદ્ધિ દર (CAGR) રહેશે. ભારતીય રિયલ એસ્ટેટ રોકાણ ટ્રસ્ટ ૬ થી ૭.૫% ઉપજ આપે છે, ઓગસ્ટ ૨૦૨૫ સુધીમાં રૂ. ૧,૫૪,૨૪૨કરોડ (US$ ૧૮ બિલિયન) બજાર સુધી પહોંચી ગયા છે અને રિટેલ, લોજિસ્ટિક્સ અને નવા યુગની સંપત્તિઓમાં વિસ્તરણ સાથે ૨૦૨૯ સુધીમાં ૩/- ૨,૧૪,૨૨૫ કરોડ (US$ ૨૫ બિલિયન) ને વટાવી જવાનો અંદાજ છે.

૨. આકર્ષક તકો :-

માળખાગત વિકાસ પરિવહન કાર્યક્ષમતા, માંગ અને વ્યાપારી તકોને વધારે છે. માર્ચ ૨૦૨૪ માં, પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ કોલકાતામાં ૧.૮ બિલિયન યુએસ ડોલરના કનેક્ટિવિટી પ્રોજેક્ટ્સનું ઉદ્ઘાટન કર્યું. કેન્દ્રીય બજેટ ૨૦૨૫-૨૬માં, કેન્દ્રીય નાણાં અને કોર્પોરેટ બાબતોના મંત્રી, શ્રીમતી નિર્મલા સીતારમણે ૧૦ વર્ષમાં ૧૨૦ નવા એરપોર્ટને જોડવાની યોજનાની જાહેરાત કરી હતી, જેનો હેતુ ચાર કરોડ વધારાના મુસાફરોનો સમાવેશ કરવાનો હતો. જાન્યુઆરી ૨૦૨૫માં, સરકારે ૧૦ ઉચ્ચ પ્રદર્શન કરતા રાજ્યોમાં રૂ. ૭૦૦ કરોડ (US$ ૮૦.૯

https://www.gapbhasha.org/

મિલિયન) ના બજેટ સાથે ૫૬વોટરશેડ વિકાસ પ્રોજેક્ટ્સને મંજૂરી આપી.

૩. **સરકારી નીતિ :-**

કેન્દ્રીય બજેટ ૨૦૨૫-૨૬માં રાજ્યોના મૂડી ખર્ચ માટે ૫૦ વર્ષનો વ્યાજમુક્ત લોન ચાલુ રાખવાનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં ૧.૫ લાખ કરોડ રૂપિયા (યુએસ$ ૧૭.૩૦ બિલિયન)નો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. પીએમ ગતિ-શક્તિ રાષ્ટ્રીય માસ્ટર પ્લાન અનુસાર, પડકારજનક ભૂપ્રદેશોમાં કાર્યક્ષમતા સુધારવા માટે આઠ મુખ્ય માળખાગત પ્રોજેક્ટ્સને શોર્ટલિસ્ટ કરવામાં આવ્યા છે. વધુ સારા પ્રોજેક્ટ આયોજન માટે ખાનગી ક્ષેત્રને પીએમ ગતિ શક્તિ પોર્ટલ પરથી સંબંધિત માહિતીઆપવામાં આવશે. પ્રધાનમંત્રી કિસાન સંપદા યોજના (PMKSY) નો ઉદ્દેશ્ય ફૂડ પ્રોસેસિંગ ક્ષેત્રમાં માળખાગત સુવિધાઓ અને પુરવઠા શૃંખલાઓ પૂરી પાડવામાં આવશે.

૪. **રોકાણમાં વધારાની તકો :-**

કેન્દ્રીય બજેટ ૨૦૨૫-૨૬માં, માળખાગત સુવિધાઓ માટે મૂડી રોકાણ ખર્ચ વધારીને રૂ. ૧૧.૨૧લાખ કરોડ (US$ ૧૨૮.૬૪બિલિયન) કરવામાં આવ્યો છે, જે GDP ના ૩.૧% હશે. એપ્રિલ ૨૦૦૦ થી જૂન ૨૦૨૫ દરમિયાન બાંધકામ વિકાસ (ટાઉનશીપ, હાઉસિંગ, બિલ્ટ-અપ ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને બાંધકામ વિકાસ પ્રોજેક્ટ્સ) અને બાંધકામ (ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર) પ્રવૃત્તિ ક્ષેત્રોમાં FDI અનુક્રમે રૂ. ૨,૩૩,૧૮૮ કરોડ (યુએસ ડોલર ૨૭.૨૧ બિલિયન) અને રૂ. ૩,૧૫,૭૬૮ કરોડ (યુએસ ડોલર ૩૬.૮૫ બિલિયન) રહેવા પામ્યું છે. ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૫માં, અદાણી ગ્રુપે આગામી પાંચ વર્ષમાં કેરળમાં રૂ. ૩૦,૨૩૭કરોડ (US$ ૩.૪૬બિલિયન)ના રોકાણની જાહેરાત કરી છે, જે માળખાગત સુવિધાઓ, લોજિસ્ટિક્સ અને ઉત્પાદન પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશે. આ નોંધપાત્ર રોકાણ પ્રદેશમાં વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે આકર્ષક તકો રજૂ કરે છે.

માળખાગત સુવિધાઓની વર્તમાન સ્થિતિ :-

ભારતીય રેલ્વેએ નાણાકીય વર્ષ 2025 માં 1.61 અબજ ટનથી વધુનું માલસામાન લોડિંગ રેકોર્ડ કર્યું, જે અત્યાર સુધીનું સૌથી વધુ છે અને તે સતત વૃદ્ધિ દર્શાવે છે. આ સતત ચોથા વર્ષે રેકોર્ડબ્રેક કામગીરી દર્શાવે છે, ૨૦૨૫માં ૬,૮૩૫પ્રોજેક્ટ્સથી શરૂ કરીને, NIP પ્રોજેક્ટ્સની સંખ્યા હવે ૯,૧૪૨છે જે ૩૪પેટા-ક્ષેત્રોને આવરી લે છે. આ પહેલ હેઠળ૨૪૭૬ પ્રોજેક્ટ્સ વિકાસ તબક્કા હેઠળ છે જેમાં અંદાજિત US$ ૧.૯ ટ્રિલિયનનું રોકાણ છે. લગભગ અડધા અંડર-ડેવલપમેન્ટ પ્રોજેક્ટ્સ પરિવહન ક્ષેત્રમાં છે, અને ૩,૯૦૬રસ્તાઓ અને પુલોના પેટા-ક્ષેત્રમાં છે. ભારતમાં હાલમાં વિશ્વનું પાંચમું સૌથી મોટું મેટ્રો નેટવર્ક કાર્યરત છે જે ટૂંક સમયમાં જાપાન અને દક્ષિણ કોરિયા જેવા વિકસિત અર્થતંત્રોને પાછળ છોડીને ત્રીજું સૌથી મોટું નેટવર્ક બનશે. મેટ્રો રેલ નેટવર્ક ૮૧૦ કિલોમીટર સુધી પહોંચ્યું છે અને ૨૦ શહેરોમાં કાર્યરત છે. છેલ્લા ૧૦ વર્ષમાં દેશભરમાં મેટ્રો રેલ નેટવર્કમાં ૬૯૭ કિલોમીટર ઉમેરવામાં આવ્યા છે. ૨૦૨૪ માં, ૨૧ શહેરોમાં લગભગ ૯૪૫ કિલોમીટર મેટ્રો રેલ લાઇન કાર્યરત છે અને ૨૬ વિવિધ શહેરોમાં ૯૧૯ કિલોમીટર બાંધકામ હેઠળ છે.

નિષ્કર્ષ :-

ઔદ્યોગિક વિકાસમાં મુખ્ય ફાળો આપનાર માળખાગત ઉદ્યોગ હોવાથી, આ ક્ષેત્ર પર કેન્દ્રિત અને સતત ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. દુઃખની વાત છે કે, એ જાણીતી હકીકત છે કે ભારતમાં માળખાગત ક્ષેત્ર ખૂબ જ ઉપેક્ષિત છે. બીજા ક્રમનું સૌથી મોટું રોડ નેટવર્ક હોવા છતાં, દેશ હજુ પણ ચીન અને અમેરિકા જેવા દેશોથી ઘણો પાછળ છે. ભારતમાં, રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગ વિકાસ કાર્યક્રમ દ્વારા પ્રસ્તાવિત ૩૧,૭૫૫કિમીના પ્રોજેક્ટમાંથી, પૂર્ણતા ફક્ત ૨૮ ટકા છે. અંદાજ મુજબ, કેન્દ્ર સરકાર તરફથી માળખાગત પ્રોજેક્ટ્સને ધિરાણ આપવા માટે જરૂરી ભંડોળ ૧૨ અબજ ડોલર જેટલું હશે, એટલે કે, આગામી ત્રણ વર્ષમાં ભારતના GDPના ૧ ટકા છે. કેન્દ્રિય માલિકીના જાહેર સાહસો દ્વારા માળખાગત ભંડોળ આશરે USD 35 અબજ ડોલર હોવાનો અંદાજ છે, મોટાભાગના પ્રોજેક્ટ નાણાકીય સમાપ્તિ તરફ આગળ વધી રહ્યા હોવા છતાં, ભંડોળની અછતને કારણે ખર્ચ વધારે છે. જો ભારત ભવિષ્યમાં ઊંચા વિકાસ દર માટે તૈયાર છે, તો માળખાગત સુવિધાઓનો વિકાસ ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે ચાવીરૂપ છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

સંદર્ભ સૂચિ

[1] Arrow, K.J., Kurtz, M., 1970. Public investment, the rate of return, and optimal fiscalpolicy. The Jon Hopkins Press, Baltimore MD.
[2] Aschauer, D.A. (1989), "Is public expenditure productive", Journal of Monetary Economics, Vol. 23, pp. 177-200.
[3] Bellak, C., Damijan, J. and Leibrecht, M. (2008)."Infrastructure endowment and corporate income taxes as determinants of Foreign Direct Investment in Central-and Eastern European Countries."The World Economy 32(2), 267-290.
[4] Bimal Chandra Roy, and Satyaki Sarkar, Impact of Infrastructure Availability on Industrial Development-A Micro and Macro Level Analysis for Resource Rich State of Jharkhand, India, February 2016
[5] https://www.ibef.org/industry/manufacturing-sector-india

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

જવાબદાર નાગરિક ઘડતરમાં ઉચ્ચ શિક્ષણની ભૂમિકા

ડૉ. સોનલ જી. ઝાંપડિયા

આસિ. પ્રોફેસર, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,
શ્રીમતી આર.ડી. શાહ આર્ટ્સ અને
શ્રીમતી વી.ડી. શાહ કોમર્સ કોલેજ,
ધોળકા, અમદાવાદ

સારાંશ

આ સંશોધન પેપર "જવાબદાર નાગરિક ઘડવામાં ઉચ્ચ શિક્ષણની ભૂમિકા" વિષયનું વિશ્લેષણ કરે છે. વૈશ્વિકીકરણ, ટેકનોલોજી, લોકશાહી પડકારો અને સામાજિક પરિવર્તનો વચ્ચે ઉચ્ચ શિક્ષણની જવાબદારી માત્ર રોજગારી સુધી મર્યાદિત નહીં રહી છે, પરંતુ નાગરિક મૂલ્યો, નૈતિકતા, સામાજિક સંવેદના, પર્યાવરણ જાગૃતિ, ડિજિટલ જવાબદારી અને લોકશાહી ભાગીદારીના વિકાસમાં પણ બહુ મહત્વપૂર્ણ બની છે. આ પેપર ઉચ્ચ શિક્ષણની રચના, અભ્યાસક્રમો, સહપાઠ્ય પ્રવૃત્તિઓ, કેમ્પસ સંસ્કૃતિ અને નીતિ-સ્તરીય સુધારાઓ કેવી રીતે જવાબદાર નાગરિક બનાવી શકે છે તે દર્શાવે છે. આ ઉપરાંત શું વ્યક્તિ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી એક જવાબદાર નાગરિક બની શક્યો છે? તે જાણવાનો રહેલ છે. સાથે જ ભારતીય સંદર્ભમાં NSS-NCC, Value-based Education, Community Engagement જેવા કાર્યક્રમોનું મૂલ્યાંકન પણ કરે છે. અંતે સંશોધન સૂચવે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણ રોજગારી-કેન્દ્રિત નહીં પણ નાગરિકતા-કેન્દ્રિત બનવું જોઈએ.

મુખ્ય શબ્દો: *લોકશાહી, ઉચ્ચ શિક્ષણ, સામાજિક પ્રવૃત્તિ, રોજગારી, જવાબદાર નાગરિક, પર્યાવરણીય જાગૃતિ*

પ્રસ્તાવના:

કોઈપણ રાષ્ટ્રની શક્તિ તેના નાગરિકોની ગુણવત્તા પર આધારિત હોય છે. જવાબદાર નાગરિક એવા હોય છે જે પોતાના અધિકારો અને ફરજો અંગે જાગૃત રહે, નૈતિકતા સાથે વર્તે, પર્યાવરણનું રક્ષણ કરે, લોકશાહી પ્રણાલીમાં સક્રિય ભાગ લે અને સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે પ્રતિબદ્ધ રહે. આવા નાગરિકોના નિર્માણમાં "ઉચ્ચ શિક્ષણ" સૌથી અસરકારક સાધન છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માત્ર જ્ઞાન પૂરું પાડતું નથી પરંતુ વિચારશક્તિ, તર્ક, વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ, સામાજિક સહાનુભૂતિ, નેતૃત્વ અને સાંસ્કૃતિક વૈવિધ્યની સમજણ વિકસાવે છે.

આજના સમયમાં ખોટી માહિતી, અસહિષ્ણુતા, પર્યાવરણ સંકટ, ડિજિટલ ગેરવર્તણૂક અને સામાજિક અસમાનતા જેવા પડકારો વધતા હોય ત્યારે ઉચ્ચ શિક્ષણની ભૂમિકા વધુ કેન્દ્રિય બની છે. તેથી આ સંશોધન ઉચ્ચ શિક્ષણ દ્વારા જવાબદાર નાગરિક બનાવવાની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરે છે.

જવાબદાર નાગરિકની સંકલ્પના

જવાબદાર નાગરિકતા એટલે એવા ગુણો અને કુશળતાઓનો સમૂહ જેમાં:

1). **બંધારણીય જ્ઞાન:** અધિકારો અને ફરજો અંગે સમજ હોય.
2). **સામાજિક સંવેદના:** સમાજની સમસ્યાઓ પ્રત્યે જાગૃતિ હોય.
3). **નૈતિકતા:** ઈમાનદારી, સત્યનિષ્ઠા અને કાયદાનું પાલન કરતો હોય.
4). **લોકશાહી મૂલ્યો:** સહિષ્ણુતા, સમાનતા, સ્વતંત્રતા જેવા મૂલ્યો હોય.
5). **પર્યાવરણીય જવાબદારી:** ટકાઉ વિકાસ માટે પ્રતિબદ્ધત હોય.
6). **ડિજિટલ જવાબદારી:** માહિતીના સાચા ઉપયોગની ક્ષમતા અને ટેકનોલોજીના યોગ્ય ઉપયોગથી માહિતગાર હોય.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

સંશોધનના હેતુઓ

1. ઉચ્ચ શિક્ષણ દ્વારા જવાબદાર નાગરિકતા કેવી રીતે વિકસે છે તેનો અભ્યાસ.
2. ઉત્તરદાતામાં ઉચ્ચ શિક્ષણથી સામાજિક, નૈતિક અને પર્યાવરણીય જવાબદારીમાં થયેલ અસર અંગે તપાસ.

સંશોધન પદ્ધતિ

આ સંશોધન પેપરમાં પ્રાથમિક અને દ્વિતીય બંને માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. પ્રાથમિક માહિતી ઉત્તરદાતા પાસેથી ગૂગલ ફોર્મ દ્વારા મેળવવામાં આવેલ છે અને દ્વિતીય માહિતી પુસ્તક, ઈન્ટનેટ અને પ્રકાશિત આર્ટિકલ્સ અને સંશોધન પેપરમાંથી પ્રાપ્ત કરેલ છે.

નિદર્શ પસંદગી:

આ સંશોધન પેપર માટે શીર્ષકને અનુરૂપ પ્રશ્નો નક્કી કરી ગૂગલ ફોર્મ દ્વારા ઉત્તરદાતાને મોકલવામાં આવેલ. જેમાં ખાસ કરીને માસ્ટર, એમ.ફિલ., અને પીએચ.ડી. કરેલ ઉત્તરદાતા પસંદ કરવામાં આવેલ છે. કુલ 75 ઉત્તરદાતા લેવામાં આવેલ છે. આ ઉત્તરદાતા કોઈ એક વિસ્તારના નથી પરંતુ ડીઝીટલી જેટલા લોકોને મોકલી શકાય તેને મોકલીને આ માહિતી મેળવવામાં આવેલ છે. જેમાંથી માસ્ટર અને માસ્ટર કરતાં વધારે અભ્યાસ કરેલ છે તેવા 75 ઉત્તરદાતાનો અહિયાં અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.

1. ઉત્તરદાતાની શૈક્ષણિક અને વ્યવસાયિક માહિતી

ઉચ્ચ શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને સમાજ, રાજકારણ, અર્થતંત્ર, માનવ અધિકાર, પર્યાવરણ વગેરે વિશે ઊંડું જ્ઞાન આપે છે. તે વ્યક્તિને સમસ્યાઓનું વિશ્લેષણ, તર્કશક્તિ, મતભેદોમાં સંવાદ જેવા ગુણો વિકસાવે છે. બ્રુબેચર (1982) અનુસાર ઉચ્ચ શિક્ષણ માનવ મનને "ઝવેરાતની જેમ ઘડવાનું કાર્ય" કરે છે.

પસંદ કરેલ ઉત્તરદાતામાં 56% પુરુષો અને 44% સ્ત્રીઓ જોવા મળે છે.

આમ જોતા કહી શકાય કે પુરુષ અને સ્ત્રી બંને વચ્ચે આંશિક અસમાનતા જોવા મળે છે પરંતુ મળતા પરિણામોમાં સ્ત્રી અને પુરુષોના બંનેના મંતવ્યોનો સમાવેશ થશે.

https://www.gapbhasha.org/

પસંદ કરેલ ઉત્તરદાતા પૈકી 44% એ માસ્ટરનો અભ્યાસ કરેલ છે જ્યારે 45.33% ઉત્તરદાતા એવા છે જેમણે પીએચ.ડી.ની ડીગ્રી મેળવેલ છે. 10.67% ઉત્તરદાતા એવા છે જેમને એમ.ફિલ.સુધીનો અભ્યાસ કરેલ છે.

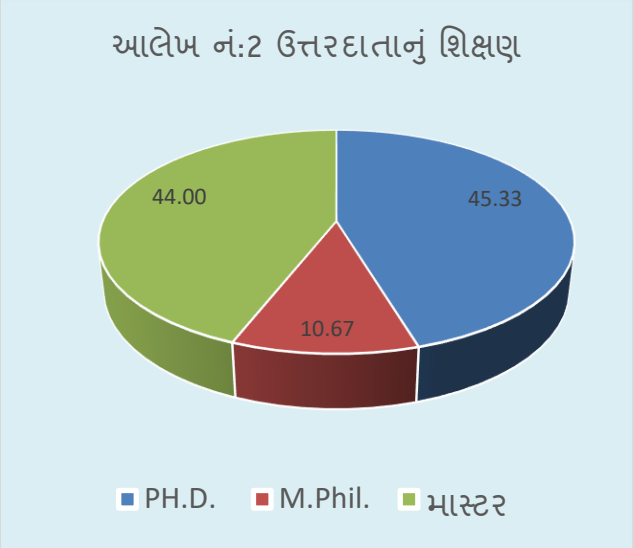

આમ પસંદ કરેલ તમામ ઉત્તરદાતા એ માસ્ટર અથવા તેનાથી વધારે અભ્યાસ કરેલ છે કે જેઓનો સમાવેશ ઉચ્ચ શિક્ષણમાં થઇ શકે છે.

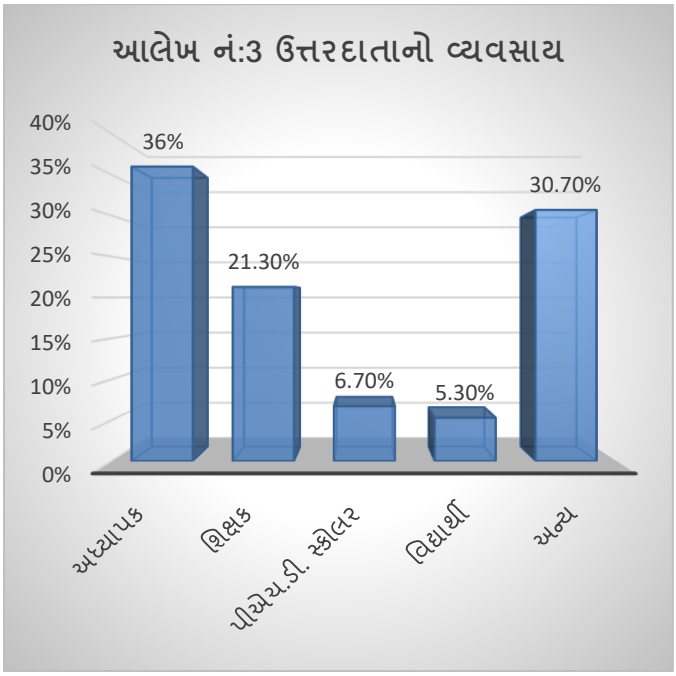

પસંદ કરેલ ઉત્તરદાતામાંથી સૌથી વધુ લોકો ઉચ્ચ શિક્ષણ અને શાળામાં શૈક્ષણિક કાર્ય સાથે જોડાયેલ છે. જેમાં 36% અધ્યાપક તરીકે પોતાની સેવાઓ આપે છે જ્યારે 21.30% શાળામાં શિક્ષક તરીકે પોતાની સેવાઓ આપે છે.

સંશોધન સાથે 6.70% ઉત્તરદાતા જોડાયેલ છે જ્યારે 5.30% કે જેઓ કોઈને કોઈ પ્રવાહમાં હાલ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવી રહ્યા છે. અન્યમાં જોઈએ તો 30.70% છે જેમાં ખાનગી નોકરી કરતાં અથવા ધંધા સાથે જોડાયેલ લોકોનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત 90% ઉત્તરદાતા માને છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાથી Critical Thinking માં પણ વધારો થાય છે. આથી કહી શકાય કે વ્યક્તિની તર્ક શક્તિમાં પણ વધારો થાય છે. 95% ઉત્તરદાતા કહે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણથી વ્યક્તિત્વ

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

વિકાસ થાય છે તેમજ 93% ઉત્તરદાતા કહે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણથી કૌશલ્યમાં વધારો થાય છે. આમ ઉચ્ચ શિક્ષણથી એક જવાબદાર નાગરિકનું ઘડતર થઇ શકે છે.

2. જવાબદાર નાગરિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ

સામાન્ય રીતે ઉચ્ચ શિક્ષણથી વ્યક્તિનો સર્વાંગી વિકાસ થઇ શકે છે તો શું ઉચ્ચ શિક્ષણ જવાબદારી નાગરિક બનાવી શકે છે તે અંગે ઉત્તરદાતાનાં નીચે મુજબના અભિપ્રાય પ્રાપ્ત થયેલ છે.

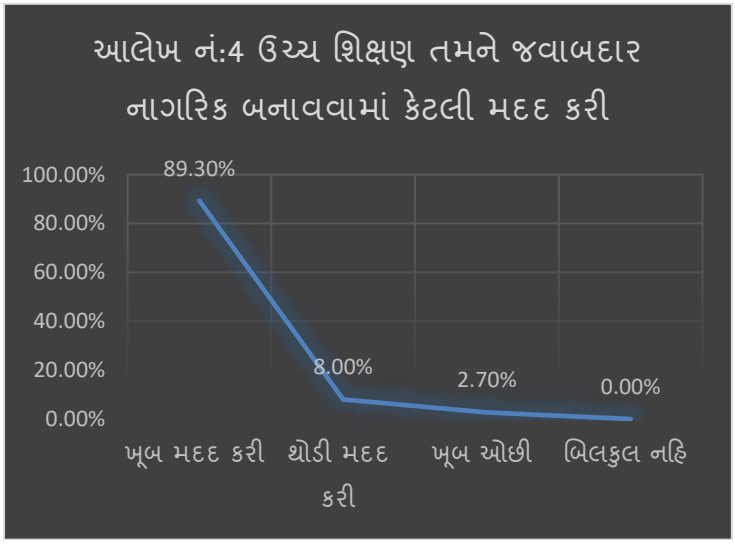

પસંદ કરેલ ઉત્તરદાતા પૈકી 89.30% ઉત્તરદાતા માને છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણ એ જવાબદાર નાગરિક બનવામાં મદદ કરી છે. જ્યારે 8% કહે છે કે થોડી મદદ કરી અને 2.70% માને છે કે ખૂબ ઓછી મદદ કરી. આમ મુખ્ય તારણ એ જોવા મળે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણથી જવાબદાર નાગરિકોનું નિર્માણ થઇ શકે છે.

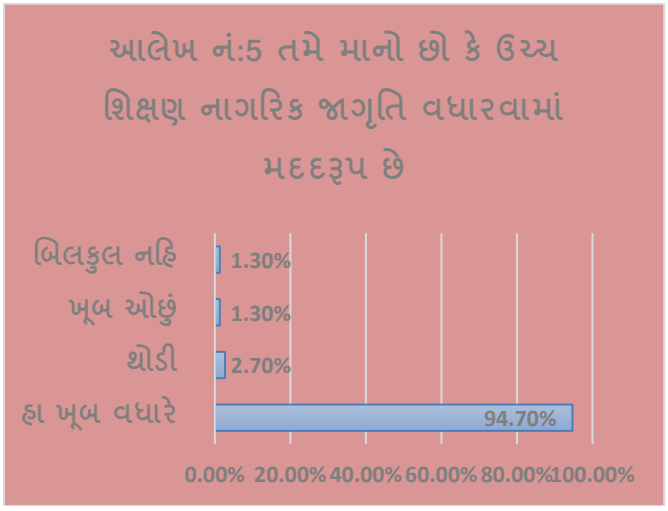

જવાબદાર નાગરિક તરીકે વ્યક્તિ કેવો હોવો જોઈએ તે અંગેની જાગૃતિ ઉચ્ચ શિક્ષણથી વધે છે?. તો એમાં 94.70% ઉત્તરદાતાનું માનવું છે કે હા ઉચ્ચ શિક્ષણ થી જવાબદાર નાગરિક તરીકેની જાગૃતતામાં વધારો થાય છે. 2.70% કહે છે કે થોડી જાગૃતતા વધે જ્યારે 1.30% કહે છે ઓછી અને 1.30% નું માનવું છે કે બિલકુલ નહિ.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

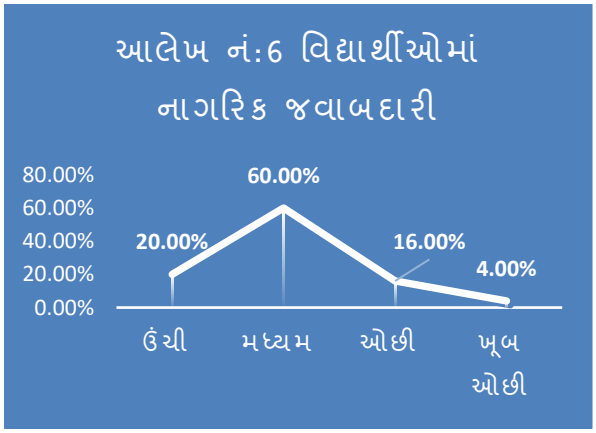

પરંતુ સૌથી વધુ લોકોનું માનવું છે કે જાગૃતતા વધે છે. આથી જવાબદાર નાગરિક બનવામાં ઉચ્ચ શિક્ષણ એ અગત્યની ભૂમિકા નિભાવે છે.

60% ઉત્તરદાતા કહે છે કે વિદ્યાર્થીઓમાં નાગરિક જવાબદારી મધ્યમ જોવા મળે છે. ઉંચી માહિતી ધરાવતા હોય તેવા 20% જોવા મળે છે.

એક જવાબદાર નાગરિક ઘડવા માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે તેવું 81.30% ઉત્તરદાતા કહે છે. આથી કહી શકાય કે ઉચ્ચ શિક્ષણ એક જવાબદાર નાગરિકનું સર્જન કરવા માટે અતિ આવશ્યક છે. આ ઉપરાંત 71.60% ઉત્તરદાતા માને છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણનો અભાવ નાગરિકની જબાદારી પર અસર કરે છે.

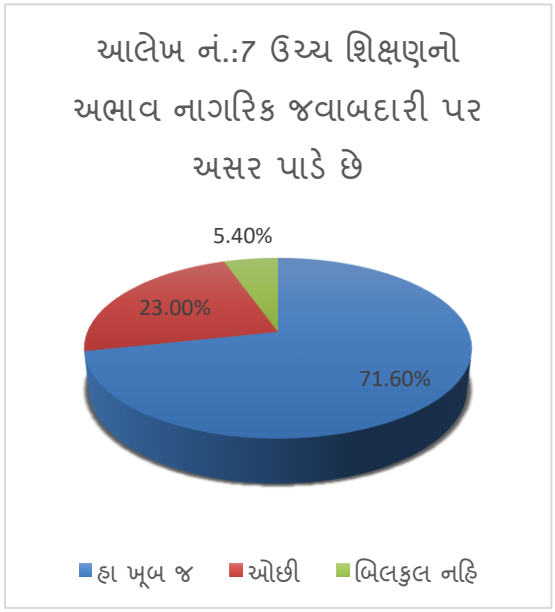

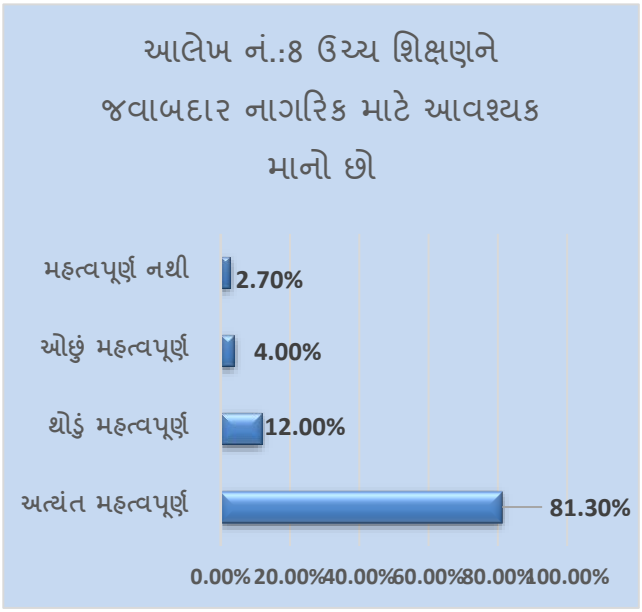

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

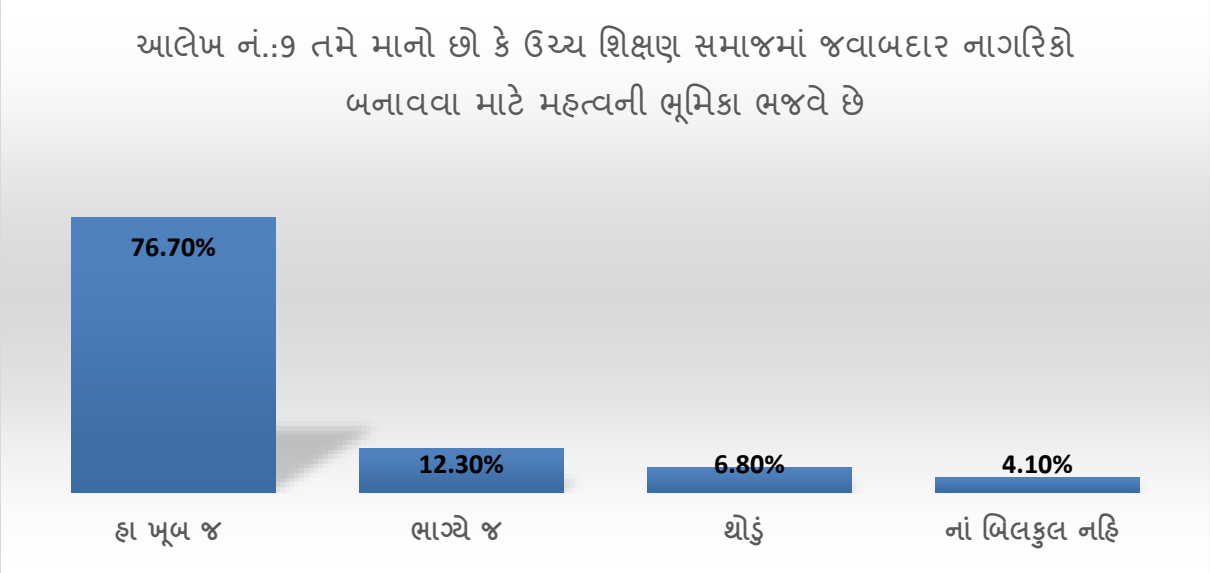

પસંદ કરેલ ઉત્તરદાતા પૈકી 76.70% માને છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણ સમાજમાં જવાબદાર નાગરિકો બનાવવા માટે મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

3.નૈતિક મૂલ્યો અને ઉચ્ચ શિક્ષણ

ઉચ્ચ શિક્ષણનો હેતુ માત્ર શૈક્ષણિક જ્ઞાન પૂરું પાડવાનો નથી, પરંતુ **જવાબદાર, મૂલ્ય આધારિત અને નૈતિકતા ધરાવતા નાગરિકોનું ઘડતર કરવો** પણ છે. આધુનિક યુગમાં ટેકનોલોજી, સ્પર્ધા અને વૈશ્વીકરણ વધી રહ્યા છે, ત્યાં નૈતિક મૂલ્યો વધુ મહત્વ ધરાવે છે. નૈતિક મૂલ્યો એ આપણા વર્તનમાં યોગ્ય-અયોગ્ય, સત્ય-અસત્ય અને સારું-ખરાબ વચ્ચેનો ભેદ સમજાવે છે.

મુખ્ય નૈતિક મૂલ્યો જેમાં સત્યનિષ્ઠા, જવાબદારી, સહાનુભૂતિ, ન્યાય, ઈમાનદારી, શિસ્ત અને સામાજિક પ્રતિબદ્ધતાનો સમાવેશ થાય છે. તો તે અંગે 78.70% ઉત્તરદાતા કહે છે કે નૈતિક મૂલ્યો માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

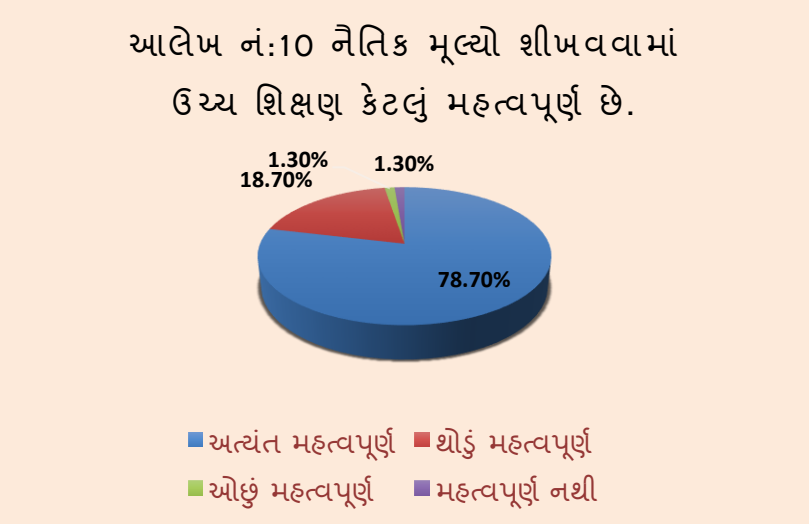

નૈતિક મૂલ્યો વગર ઉચ્ચ શિક્ષણ અધૂરું છે. ઉચ્ચ શિક્ષણનું અંતિમ ધ્યેય માત્ર કુશળતા પ્રદાન કરવાનું નથી, પરંતુ **નૈતિક, જવાબદાર અને માનવીય મૂલ્યો ધરાવતા નાગરિકો તૈયાર કરવાનું** છે. નૈતિકતા જ વ્યક્તિને માત્ર સફળ નહીં પરંતુ સારો મનુષ્ય બનાવે છે.

4. પર્યાવરણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ

આધુનિક યુગમાં પર્યાવરણ સુરક્ષા અને સ્થિર વિકાસ (Sustainable Development) સમગ્ર વિશ્વ માટે મહત્વપૂર્ણ વિષય બની ગયા છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ આગામી પેઢીને પર્યાવરણ પ્રત્યે જાગૃત, જવાબદાર અને સ્થિરતા-આધારિત વિચારસરણી ધરાવતા નાગરિકો બનાવવામાં કેન્દ્રિય ભૂમિકા ભજવે છે. પર્યાવરણનું સંરક્ષણ ન થવાથી હવામાન પરિવર્તન, ગ્લોબલ વોર્મિંગ, જળ પ્રદૂષણ, જંગલ વિનાશ, જૈવ વૈવિધ્યનું નુકસાન જેવા ગંભીર પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. પર્યાવરણનું સંરક્ષણ માત્ર સરકાર કે વૈજ્ઞાનિકોની જવાબદારી નથી, પરંતુ **દરેક વિદ્યાર્થી અને નાગરિકની સહભાગીતાથી** જ શક્ય છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ

https://www.gapbhasha.org/

પર્યાવરણપ્રેમી, જાગૃત અને જવાબદાર યુવા પેઢીને તૈયાર કરવામાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. **સ્થિર ભવિષ્ય માટે પર્યાવરણ શિક્ષણ અનિવાર્ય છે.**

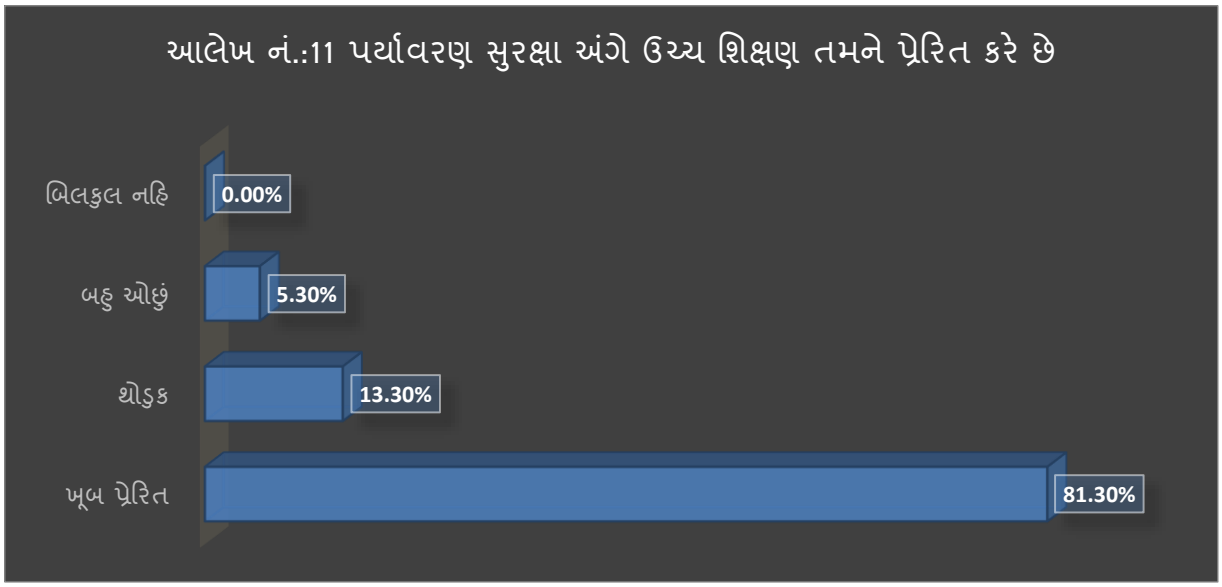

પસંદ કરેલ ઉત્તરદાતા પૈકી 81.30% ઉત્તરદાતા કહે છે કે પર્યાવરણ સુરક્ષા અંગે ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રેરિત કરે છે. 13.30% કહે છે કે થોડા અંશે પ્રેરિત કરે છે. પરંતુ વધારે લોકો તેની સાથે સહમત છે.

5. નાગરિક શિક્ષણ, લોકશાહી અને ઉચ્ચ શિક્ષણ

નાગરિક શિક્ષણ (Civic Education), લોકશાહી (Democracy) અને ઉચ્ચ શિક્ષણ એકમેક સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલા છે. એક કાર્યક્ષમ લોકશાહી માટે જાણકાર, જવાબદાર અને નૈતિક નાગરિકોની જરૂર હોય છે—અને આવા નાગરિકોનું ઘડતર મુખ્યત્વે ઊચ્ચ શિક્ષણ દ્વારા થાય છે. નાગરિક શિક્ષણ એ એવી પ્રક્રિયા છે જે વ્યક્તિને પોતાના અધિકારો અને ફરજો, લોકશાહીના મૂલ્યો, બંધારણ, ન્યાય અને સામાજિક જવાબદારી વિષે સમજ આપે છે. તે નાગરિકોને સરકારની કામગીરી, ચૂંટણીઓ, જાહેર નીતિ, માનવીય અધિકારો વિશે જાણકારી આપે છે.

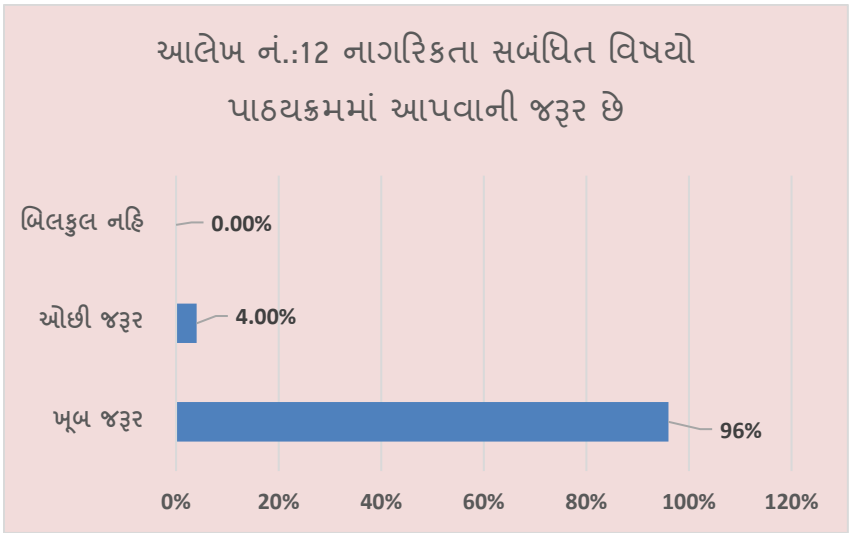

- પસંદ કરેલ ઉત્તરદાતા પૈકી 96% કહે છે કે નાગરિકતા સબંધિત વિષયો પાઠયક્રમમાં આપવાની જરૂર છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

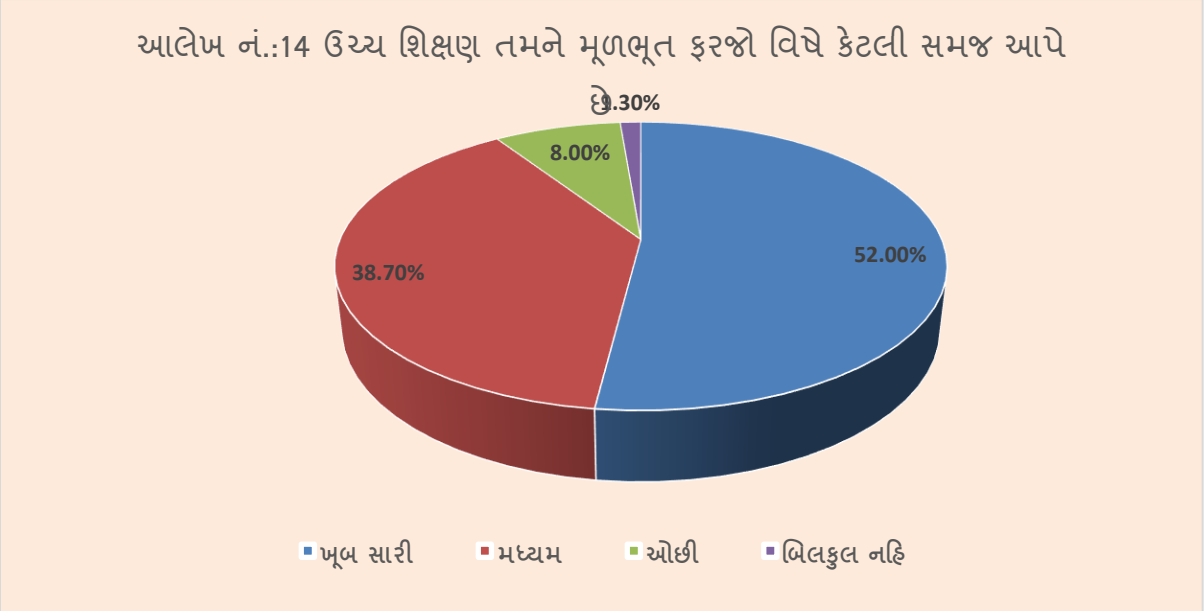

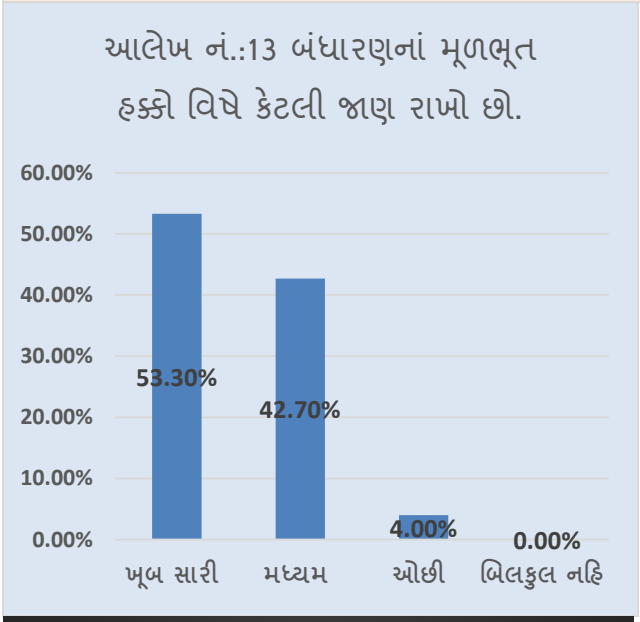

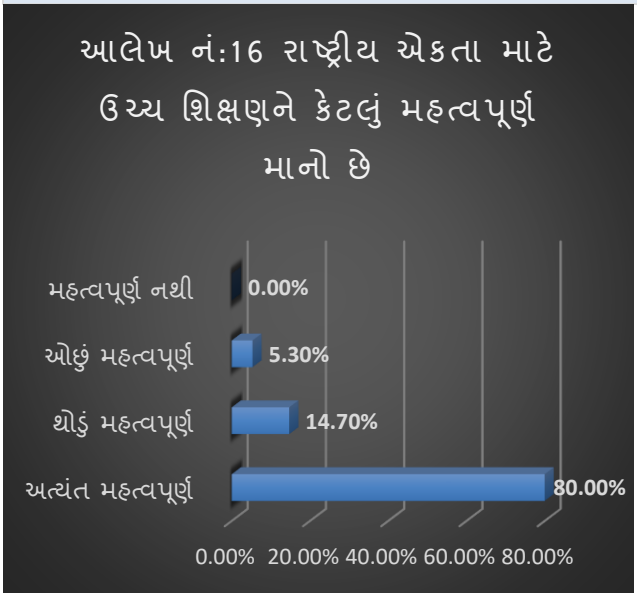

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

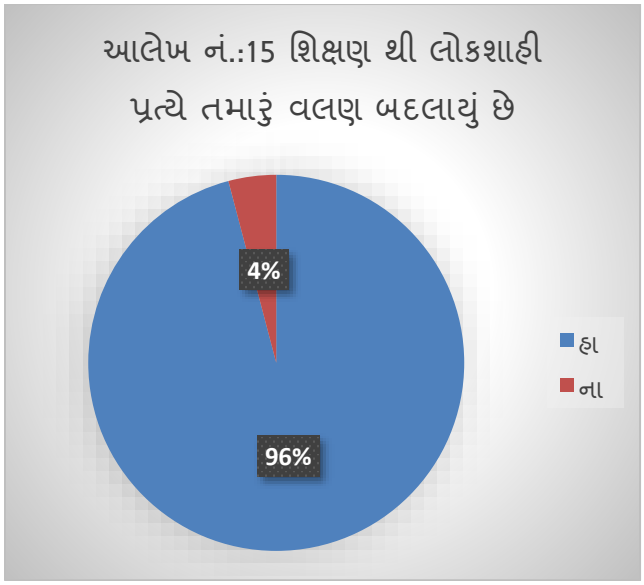

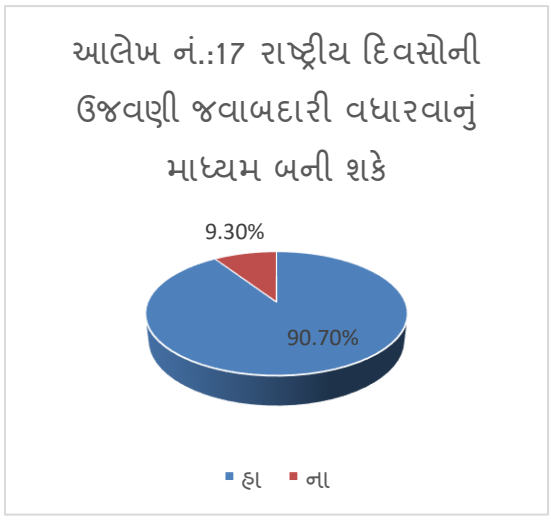

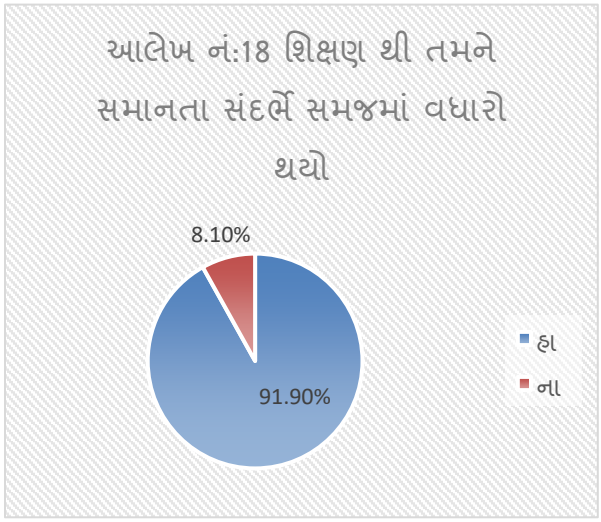

6.સામાજિક જવાબદારી, સેવા અને ઉચ્ચ શિક્ષણ

ઉચ્ચ શિક્ષણ માત્ર જ્ઞાન, કુશળતા અને રોજગાર પૂરું પાડવાનું માધ્યમ જ નથી, પરંતુ એક **જવાબદાર, સંવેદનશીલ અને માનવતાવાદી નાગરિક** તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા છે. સામાજિક જવાબદારી અને સેવા ઉચ્ચ શિક્ષણનો અગત્યનો આધારસ્તંભ છે, જે વિદ્યાર્થીઓને સમાજ પ્રત્યેની ફરજ અને પ્રતિબદ્ધતા તરફ દોરી જાય છે. સામાજિક જવાબદારી એટલે સમાજ માટે યોગદાન આપવું, લોક કલ્યાણ માટે કાર્ય કરવું, પર્યાવરણ, ન્યાય, સમાનતા અને માનવીય મૂલ્યોની રક્ષા કરવી. તે વ્યક્તિને "મારા માટે નહીં, સમાજ માટે" એવી દૃષ્ટિ આપે છે. સેવા એટલે સ્વેચ્છાએ, નિઃસ્વાર્થપણે, કોઈ લાભ વગર સમાજ માટે કરેલું કાર્ય. જેમ કે, ગરીબોને મદદ, શિક્ષણ અભિયાન, વૃક્ષારોપણ, આરોગ્ય કેમ્પ, રક્તદાન, આપદા રાહત વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

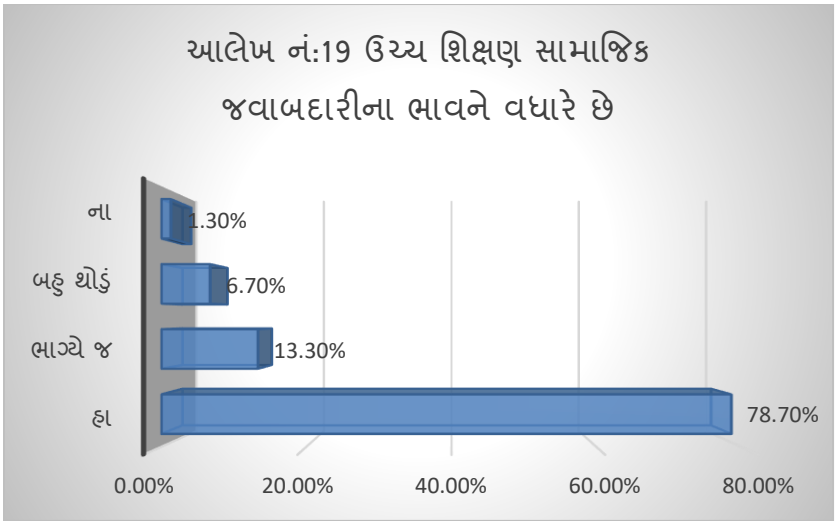

ઉચ્ચ શિક્ષણથી સામાજિક જવાબદારી પ્રત્યે પોતાની સમજ વધારે છે. પસંદ કરેલ ઉત્તરદાતા પૈકી 78.70% આ સાથે સહમત છે. 13.30%ઉત્તરદાતા કહે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણ ભાગ્યે જ સામાજિક જવાબદારીના ભાવને વધારે છે.

વિગત	હા	નાં
સમાજસેવી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લો છો ?	90.70%	9.30%
સ્વયં સેવક તરીકે કામગીરીમાં જોડાયેલ છો?	41.30%	58.70%
ઉચ્ચ શિક્ષણ તમને અન્ય લોકો માટે સહાનુભૂતિ શીખવે છે	93.20%	6.80%
ઉચ્ચ શિક્ષણથી કૌશલ્યમાં વધારો થાય છે ?	93.20%	6.80%
ઉચ્ચ શિક્ષણથી વ્યક્તિત્વ વિકાસ થાય છે ?	94.70%	5.30%
ઉચ્ચ શિક્ષણ જાતીય સમાનતા પ્રત્યે સમજ વધારે છે ?	89.30%	10.30%
ઉચ્ચ શિક્ષણ સમાનતા સંદર્ભે સમજમાં વધારો કરે છે ?	91.90%	8.10%
મહિલા સુરક્ષા અંગે જવાબદાર વલણ ધરાવો છો ?	94.50%	5.50%

પસંદ કરેલ ઉત્તરદાતા પૈકી 90.70% સમાજસેવાની પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયેલ છે અને 41.30% કે જેઓ સ્વયંસેવક તરીકે કાર્ય કરે છે જેમાં તેઓ રાષ્ટ્રીય સેવા યોજના, NCC, સામાજિક સેવા, શૈક્ષણિક પછાત બાળકો માટે આર્થિક સેવા, વિચરતા-વિમુક્ત સમુદાયોના પ્રશ્નો, પોલીસ તરીકે કાયદાથી સારી સામાજિક વ્યવસ્થા બની રહે અને ઉત્તરાયણનાં સમયે ઘાયલ પશુ પક્ષીઓની સારવાર જેવા કાર્યો સાથે જોડાયેલ છે. આ ઉપરાંત ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવેલ લોકોમાં જાતીય સમાનતા અને સમાનતા પ્રત્યે તેમની સમજમાં વધારો થાય છે.

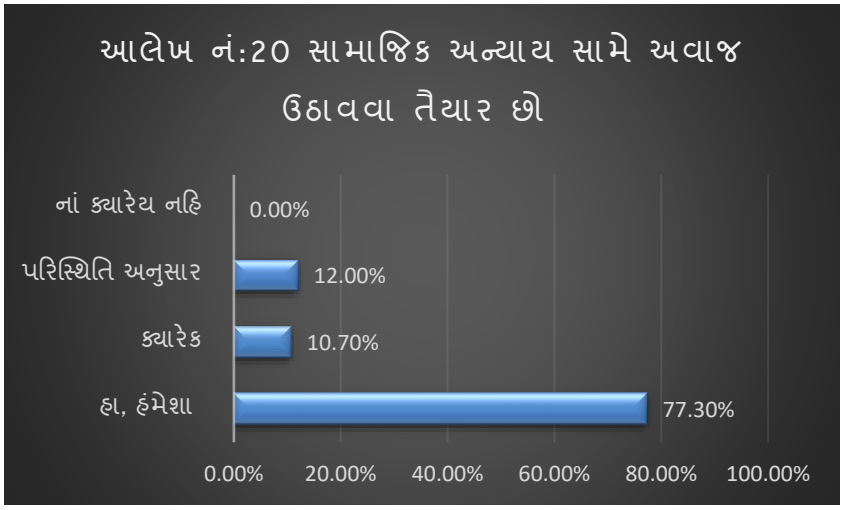

ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવ્યા પછી 77.30% ઉત્તરદાતા એવું માને છે કે તેઓ અન્યાય સામે અવાજ ઉઠાવવા સક્ષમ બન્યા છે જ્યારે 12.00% પરિસ્થિતિ અનુસાર અન્યાય સામે અવાજ ઉઠાવે છે.

7. ટેકનોલોજી અને ઉચ્ચ શિક્ષણ

આધુનિક યુગમાં ટેકનોલોજી ઉચ્ચ

https://www.gapbhasha.org/

શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન લાવી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ માત્ર પુસ્તક અને વર્ગખંડ સુધી મર્યાદિત નથી રહ્યું. ટેકનોલોજી ઉચ્ચ શિક્ષણને વધુ સુલભ, અસરકારક અને વૈશ્વિક બનાવે છે. પરંતુ તેને સમાન પ્રાપ્યતા, સુરક્ષા અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ સાથે સંતુલિત રાખવાની જરૂર છે. અહિયાં ટેકનોલોજી સબંધિત નીચે મૂજબ પ્રશ્નો છે.

વિગત	હા	ના
તમે ટેકનોલોજીનો યોગ્ય ઉપયોગ કરો છો?	97.30%	2.30%
Fake News ઓળખવાની ક્ષમતા ઉચ્ચ શિક્ષણથી જ વિકસે એવું માનો છો?	69.30%	30.70%
શું ઉચ્ચ શિક્ષણ તમને online Ethics શીખવે છે ?	85.30%	14.70%

સૂચનો:

1. નાગરિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવું.
2. સામાજિક સેવાને ક્રેડિટ તરીકે માન્યતા આપવી.
3. Cyber Safety વિષે ફરજિયાત તાલીમ.
4. નૈતિકતા અને મૂલ્યો આધારિત શિક્ષણ વિભાગ ઉમેરવા.
5. Student Parliament, Youth Clubs વગેરે મજબૂત કરવામાં આવે.
6. પર્યાવરણીય પ્રોજેક્ટ જેમાં કેમ્પસને Green Campus તરીકે વિકસાવવામાં વિદ્યાર્થીઓની સીધી ભાગીદારી.

નિષ્કર્ષ:

જવાબદાર નાગરિકતા કોઈપણ રાષ્ટ્રના ટકાઉ વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. ઉચ્ચ શિક્ષણ જવાબદાર નાગરિક ઘડવા માટે બહુવિધ માર્ગોથી યોગદાન આપે છે—જ્ઞાન, નૈતિકતા, તર્કશક્તિ, લોકશાહી મૂલ્યો, સામાજિક સેવા, ડિજિટલ જવાબદારી અને પર્યાવરણ જાગૃતિ. NEP 2020 જેવી નીતિઓએ ઉચ્ચ શિક્ષણને વધુ પ્રાયોગિક, મૂલ્ય આધારિત અને સમાજ કેન્દ્રિત બનાવવા માટેનો માર્ગ તૈયાર કર્યો છે. તેમાં છતાં અમુક સમસ્યાઓ જોવા મળે છે જેવી કે, રોજગારી-કેન્દ્રિત વલણ, અસમાનતા, ખોટી માહિતી, નૈતિકતાનો અભાવ વગેરે.

આથી સંસ્થાઓએ અભ્યાસક્રમમાં નાગરિક શિક્ષણને મુખ્ય ઘટક તરીકે સામેલ કરવું જરૂરી છે. જ્યારે યુનિવર્સિટીઓ જ્ઞાન સાથે જવાબદારી, નૈતિકતા અને સામાજિક સંવેદના વિકસાવે, ત્યારે જ સમાજને સાચા અર્થમાં જવાબદાર નાગરિક પ્રાપ્ત થઈ શકે.

સંદર્ભસૂચી:

[1] Brubacher, J. S. (1982). *On the Philosophy of Higher Education*. San Francisco: Jossey-Bass.
[2] UNESCO. (2015). *Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives*. Paris: UNESCO Publishing.
[3] Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Ministry of Human Resource Development.
[4] Kumar, D. (2018). Civic Education and Democratic Values in Higher Education. *Journal of Education & Society*, 12(3), 45–57.
[5] Nussbaum, M. (2010). *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. Princeton University Press.
[6] UGC. (2014). *Guidelines for Strengthening NSS in Higher Educational Institutions*. New Delhi: University Grants Commission.
[7] United Nations. (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*.
[8] Banks, J. A. (2008). Diversity, Group Identity, and Citizenship Education. *Educational Researcher*, 37(3), 129–139.
[9] Sen, A. (2005). *The Argumentative Indian*. Penguin Books.
[10] Indian Constitution. (1950). Part IVA: Fundamental Duties.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

जनरेशन Z के लिए शिक्षण में परंपरा और प्रौद्योगिकी का समन्वय: नवाचार की अनिवार्यता

डॉ. पूनम प्रजापति

असिस्टेंट प्रोफ़ेसर, हिन्दी विभाग
श्रीमती आर.डी.शाह आर्ट्स एंड
श्रीमती वी.डी.शाह कोमर्स कॉलेज,
धोलका-382225 (अहमदाबाद)

सारांश

डिजिटल युग में जनरेशन Z के लिए शिक्षा के स्वरूप में नवाचार अनिवार्य हो गया है। यह पीढ़ी तकनीक-प्रेमी, त्वरित सूचना प्राप्त करने वाली और रचनात्मक सोच रखने वाली है, इसलिए पारंपरिक शिक्षण पद्धतियों को आधुनिक तकनीक के साथ एकीकृत करना समय की मांग है। इस शोध का उद्देश्य यह समझना है कि कक्षा में परंपरा और प्रौद्योगिकी के समन्वय से शिक्षण-सीखने की प्रक्रिया को कैसे प्रभावशाली बनाया जा सकता है। स्मार्ट बोर्ड, ऑगमेंटेड रियलिटी, गेमिफिकेशन और प्रोजेक्ट-आधारित शिक्षण जैसी पद्धतियाँ छात्रों में सक्रिय सहभागिता और व्यावहारिक समझ को बढ़ाती हैं। डिजिटल संसाधनों का प्रयोग, ऑनलाइन क्विज, छोटे समूहों में कार्य करवाना आदि तरीकों से कक्षा का वातावरण अधिक इंटरएक्टिव बनता है, जिससे जनरेशन Z विद्यार्थियों में सीखने की प्रेरणा और कक्षा में उपस्थिति दोनों में सुधार होता है। साथ ही, मूल्य आधारित शिक्षण के नए उपाय- जैसे सेवा-आधारित शिक्षा, नैतिक चिंतन सत्र, और सामाजिक परियोजनाएँ- छात्रों में जिम्मेदारी, सहानुभूति और नागरिक चेतना का विकास करती हैं। यह अध्ययन निष्कर्ष निकालता है कि शिक्षा केवल ज्ञानार्जन का माध्यम नहीं, बल्कि जिम्मेदार नागरिकों के निर्माण की प्रक्रिया है, इसलिए शिक्षकों को चाहिए कि वे परंपरागत मूल्यों को आधुनिक तकनीकी उपकरणों के साथ जोड़कर ऐसी शिक्षण पद्धतियाँ अपनाएँ जो जनरेशन Z को बौद्धिक, नैतिक और सामाजिक रूप से सशक्त बना सकें।

कुंजी शब्द: *जनरेशन Z, नवाचारी शिक्षण, प्रौद्योगिकी एकीकरण, मूल्य आधारित शिक्षा, जिम्मेदार नागरिकता, रचनात्मक सोच, शिक्षण पद्धतियाँ, डिजिटल युग, परंपरागत मूल्य, आधुनिक तकनीकी, ऑनलाइन लर्निंग, मल्टी-मिडिया*

प्रस्तावना

आज की शिक्षा-व्यवस्था उस सामाजिक-प्रौद्योगिक बदलाव के बीच में है जहाँ विद्यार्थियों के सीखने के अनुभव और ज़रूरतें पहले से कहीं अधिक गतिशील, विविध एवं तकनीकी-प्रतिसादक हो गई हैं। विशेष रूप से Generation Z (आमतौर पर 1997 के अंत से 2012 के आरंभ तक जन्म लेने वाली पीढ़ी) ने ऐसी परिदृश्यों में बढ़कर पला-बढ़ा है जहाँ स्मार्टफोन, सोशल मीडिया, क्लाउड-टेक्नोलॉजी और हमेशा-ऑन इंटरनेट उनकी दैनिक जीवनशैली का हिस्सा बन चुके हैं।

इस प्राथमिक खाद्य (context) में यह आवश्यक हो गया है कि शिक्षा-प्रक्रियाएं सिर्फ सामग्री प्रस्तुत करने तक सीमित न रहें बल्कि सीखने वाले के अनुभव, उनकी भागीदारी और व्यावहारिक योग्यता को व्यवहार में लाने योग्य रूप दे सकें। दूसरी ओर, परंपरागत शिक्षण विधियाँ, जैसे एक-दिशा व्याख्यान, पाठ्यपुस्तक-आधारित अधिगम, शिक्षक-केंद्रित गतिविधियाँ-अब अकेले पर्याप्त नहीं रह गई हैं क्योंकि जनरेशन Z की सीखने की शैली, सूचना-उपयोग के तरीके और अपेक्षाएँ काफी बदल चुकी हैं ।[1]

जनरेशन Z को अक्सर 'डिजिटल नेटिव्स' कहा जाता है, वे ऐसे समय में जन्मे एवं पले-बढ़े हैं जब इंटरनेट, स्मार्टफोन और सोशल मीडिया लगभग रोज़मर्रा का हिस्सा है। एक समसामयिक विश्लेषण बताता है कि यह पीढ़ी तकनीकी साधनों में सहज है, मल्टी-स्क्रीन वातावरण के साथ अभ्यस्त है और स्व-निर्देशित अधिगम (self-directed learning) के प्रति प्रवृत्त है । जनरेशन Z के विद्यार्थी 21वीं-सदी की सीख कौशल (21st Century Learning Skills) - जैसे न्यायपूर्ण सोच, सहयोग, डिजिटल साक्षरता और संवाद-कुशलता के प्रति अधिक जागरूक हैं और उनकी सीखने की शैली इन कौशलों के अनुरूप विकसित हो रही है।

इसके कुछ प्रमुख लक्षण निम्नलिखित हैं:

- **उच्च तकनीकी-साक्षरता**: जनरेशन Z ने तकनीक को जीवन-साधन की तरह अपनाया है; वे स्मार्ट उपकरणों, ऑनलाइन प्लेटफार्मों और डिजिटल संवाद माध्यमों के साथ सहज बुनावट रखते हैं।
- **कम ध्यान केन्द्रीकरण**: जनरेशन Z का स्क्रीन टाइम अत्यधिक है लेकिन उनकी किसी एक पर ध्यान केन्द्रित करने की क्षमता घटी है । 2004 से 2023 तक स्क्रीन बदलने के व्यवहार का विश्लेषण में माइक्रोसॉफ्ट के अध्ययन में पाया गया है कि पहले एक स्क्रीन पर बिताया गया समय ढाई मिनिट था, जो घटकर 47 सेकंड रह गया था ।
- **इंटरैक्टिव(परस्पर संवादात्मक) और मल्टीमीडिया अधिगम पसंद**: सूचना का प्रवाह गतिशील और दृश्य-प्रधान (visual-rich) है, इस पीढ़ी में देखने-सुनने-करने और सीखने (audio-visual learning) की प्रवृत्ति अधिक पाई जाती है।
- **तकनीक अनुकूलित अधिगम अपेक्षा**: वे पारंपरिक "एकसाइज-सभी" मॉडल से संतुष्ट नहीं होंगे बल्कि उन्हें सहज-उपलब्धि, पथ-निर्देश करने की स्वायत्तता और प्रतिक्रिया-केंद्रित (feedback-oriented) लर्निंग अधिक पसंद है।

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

- **व्यावहारिक एवं तात्कालिक परिणाम की चाहत**: जनरेशन Z सामाजिक-आर्थिक अस्थिरताओं, वैश्विक चुनौतियों और तीव्र परिवर्तन-परिस्थितियों में पली-बढ़ी है; इसलिए उनकी अपेक्षाएँ शिक्षण-प्रक्रिया में उपयोग-उन्मुख, निपुणताओं-प्रदान करने वाली होती हैं।[2]

डिजिटल युग में शिक्षा की बदलती भूमिका

डिजिटल-युग में शिक्षा की भूमिका और स्वरूप दोनों ही तेजी से बदल रहे हैं। एक अध्ययन में यह पाया गया है कि ऑनलाइन लर्निंग प्लेटफॉर्म, एआई (AI) आधारित शिक्षण उपकरण, वर्चुअल और संवर्धित वास्तविकता (Augmented Reality) शिक्षा को अधिक अनुकूलनीय, पहुँच को अधिक सक्षम और व्यक्तिगत बना रहे हैं।

जनरेशन Z के सन्दर्भ में शिक्षा अब केवल "ज्ञान हस्तांतरण" की प्रक्रिया न रहकर ज्ञान की सक्रिय निर्माण-प्रक्रिया, सह-निर्माण (co-creation) एवं व्यापक संवाद-सहभागिता का माध्यम बन रही है। उदाहरण के लिए, शिक्षकों की भूमिका अब सिर्फ निर्देश देने तक सीमित नहीं रह गई है, बल्कि वे सीखने की प्रक्रिया के आयोजक, मार्गदर्शक तथा प्रेरक बन गए हैं।

दूरस्थ सीखने, हाइब्रिड एवं फ्लिप्ड क्लासरूम मॉडल के समावेश से, शिक्षा-प्रणाली अब स्थान-बद्ध नहीं बल्कि समय-और-स्थल की दृष्टि से लचीली बन चुकी है। इससे विशेष रूप से उन विद्यार्थियों को लाभ हुआ है जिनके लिए पारंपरिक विद्यालय-परिस्थिति चुनौतिपूर्ण थी।

हालाँकि यह परिवर्तन चुनौतियों से भी मुक्त नहीं है डिजिटल विभाजन (digital divide), शिक्षक-प्रशिक्षण की कमी, डेटा-सुरक्षा एवं गोपनीयता के सवाल तथा तकनीक-उपकरणों के अति-उपयोग से ध्यान-विभाजन (attention distraction) जैसी समस्याएँ सामने आईं हैं।[3]

अध्ययन का औचित्य

उपरोक्त पृष्ठभूमि में यह स्पष्ट है कि जनरेशन Z के शिक्षण-आधार में परिवर्तन अनिवार्य है। उनकी विशेषताएँ और डिजिटल शिक्षा वातावरण दोनों मिलकर पारंपरिक शिक्षण-प्रणालियों पर प्रश्न चिन्ह लगा रहे हैं। इसलिए इस लेख का औचित्य यह है कि हम शिक्षण-पद्धतियों के अंदर "परंपरा" और "प्रौद्योगिकी" के समन्वय (integration) की आवश्यकता उस समन्वय के रूप-रेखा तथा चुनिंदा नवाचारों की दिशा में व्यावहारिक सुझाव प्रस्तुत करें।

उद्देश्य

- जनरेशन Z की सीखने की शैलियों, तकनीकी संचालन प्रवृत्तियों और अपेक्षाओं को व्यवस्थित रूप से विश्लेषित करना।
- शिक्षा के क्षेत्र में पारंपरिक पद्धतियां जैसे व्याख्यान, अनुभव-आधारित अधिगम, नैतिक शिक्षा) और आधुनिक तकनीकी-साधनों (जैसे LMS, गेमिफिकेशन, AI-टूल्स) के बीच समन्वय की संभावनाओं एवं चुनौतियों की पहचान करना।
- शिक्षकों, नीति-निर्माताओं एवं शैक्षणिक संस्थानों के लिए व्यावहारिक मार्गदर्शन (recommendations) देना ताकि शिक्षा-प्रक्रिया में परंपरा और प्रौद्योगिकी का संतुलित समावेश संभव हो सके।

अनुसंधान पद्धति

यह अध्ययन एक द्वितीयक स्रोत-आधारित (secondary data-based descriptive research) है, जिसमें विभिन्न राष्ट्रीय और अंतर्राष्ट्रीय जर्नल लेखों, रिपोर्टों और शैक्षणिक अध्ययनों का विश्लेषण किया गया है। अध्ययन का उद्देश्य जनरेशन Z के शिक्षण-अनुभवों में परंपरा और प्रौद्योगिकी के समन्वय को समझना है। डेटा एकत्रण के लिए Google Scholar, ERIC, SpringerLink, Scopus तथा ScienceDirect जैसे डेटाबेस से 2015–2025 के बीच प्रकाशित शोधपत्रों का चयन किया गया। विषय-संगति, प्रासंगिकता, और शैक्षणिक विश्वसनीयता के आधार पर अध्ययनों का विश्लेषण किया गया। अध्ययन में गुणात्मक (qualitative) सामग्री-विश्लेषण पद्धति अपनाई गई, जिससे विभिन्न शोधों के निष्कर्षों को वर्गीकृत कर तुलना और व्याख्या की गई है । यह पद्धति शोध-प्रश्नों - जैसे शिक्षण में तकनीकी-समावेश, परंपरागत मूल्य और समन्वय की चुनौतियाँ के विश्लेषण में सहायक रही। इस अध्ययन की विश्वसनीयता बनाए रखने हेतु केवल peer-reviewed स्रोतों का ही उपयोग किया गया है ।

जनरेशन Z की सीखने की शैली और विशेषताएँ

Generation Z, जिन्हें 1997 के बाद जन्मी पीढ़ी माना जाता है, सीखने के संदर्भ में बेहद विशिष्ट और तकनीक-प्रवण प्रवृत्तियाँ लेकर आई है। इस पीढ़ी के विद्यार्थी डिवाइस-साधित (smartphones, tablets, laptops) एवं इंटरनेट-सुलभ वातावरण में पले-बढ़े हैं, जिससे उनकी सीखने-की प्राथमिकताएँ पहले की पीढ़ियों से काफी बदल गई हैं। एक स्कोपिंग समीक्षा में यह पाया गया कि Gen Z स्वास्थ्य क्षेत्र के छात्रों में "तकनीक-सहायता, स्व-अनुशासित अधिगम (self-paced learning), व्यक्तिगत फीडबैक और डिजिटल प्लेटफॉर्म के माध्यम से सूचना-अन्वेषण" महत्वपूर्ण थी। वे मल्टीटास्किंग के आदी हैं और बड़ी मात्रा में सूचना-स्रोतों को एक साथ एक्सेस करते हैं।[4]

Gen Z छात्रों में सीखने की शैली को केवल "विजुअल/श्रोत्रीय/काइनेसथेटिक" के वर्गीकरण तक सीमित करना पर्याप्त नहीं है - क्योंकि डिजिटल नेटिव छात्रों में लर्निंग स्टाइल में सांस्कृतिक, लिंग एवं डिसिप्लिनरी-भिन्नताओं (disciplinary variations) का महत्वपूर्ण प्रभाव पाया है। समय-सापेक्ष जानकारी-खोज (short-keyword search) और प्लेटफॉर्म-विश्वसनीयता पर निर्णय लेने की प्रवृत्ति भी इस पीढ़ी में मिल रही है।

इन विशेषताओं के आधार पर, यह स्पष्ट है कि Gen Z के लिए शिक्षण-डिज़ाइन में अधिक इंटरैक्टिव-मीडिया, स्व-अनुकूल (adaptive) एवं संलग्नतापूर्ण (engagement-oriented) रणनीतियाँ प्रभावी होंगी। परन्तु यह भी ध्यान देने योग्य बात है कि उनकी ध्यान-स्थिरता अवधि (attention span) अपेक्षाकृत कम हो सकती है और यदि शिक्षण केवल पारंपरिक व्याख्यान (lecture) शैली पर आधारित रहेगा तो संलग्नता एवं परिणाम के प्रभाव कम हो सकते हैं।

अतः जनरेशन Z की सीखने-शैली और विशेषताओं को समझते हुए, शिक्षकों और शैक्षणिक संस्थाओं के लिए यह अनिवार्य हो जाता है कि वे सीखने की प्रक्रिया को तकनीक-सहायक, इंटरैक्टिव एवं लचीलापन युक्त बनाएं ताकि इस पीढ़ी की सीखने की प्रवृत्तियों एवं अपेक्षाओं के अनुरूप शिक्षा-अनुभव सुनिश्चित हो सके।[5]

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

परंपरागत शिक्षण पद्धतियाँ: मूल्य और सीमाएँ

परंपरागत शिक्षण पद्धतियाँ-जिसमें शिक्षक-केंद्रित व्याख्यान, पाठ्यपुस्तक-आधारित अधिगम तथा एक-तरफा ज्ञान-प्रसारण प्रमुखता से होती हैं-शिक्षा की इतिहास से जुड़ी एक मजबूत परंपरा रही हैं। इस पद्धति की सबसे बड़ी मूल्य यह है कि यह सुनिश्चित करती है कि धारणात्मक रूप से व्यवस्थित सामग्री सभी छात्रों तक समान रूप से पहुँच सके। पारंपरिक पद्धति का एक लाभ यह है कि यह बड़ी-कक्षा (large-class) वातावरण में व्यवहार योग्य है और परीक्षा-मानक (standardized) आकलन हेतु एक स्पष्ट रूपरेखा देती है। परंपरागत पद्धति का एक और मूल्य यह है कि यह शिक्षक को कक्षा में अनुशासन बनाए रखने और समय-सीमा में पाठ्यक्रम पूरा करने में सुविधा प्रदान करती है। अनुसंधान कहता है कि शिक्षक-केंद्रित मॉडल उन परिदृश्यों में विशेष रूप से उपयोगी है जहाँ संख्या बहुत अधिक हो या संसाधन सीमित हों।[6]

हालाँकि इन पद्धतियों की बहुत-सी **सीमाएँ** भी सामने आई हैं। सबसे प्रमुख यह है कि ये पद्धतियाँ अक्सर विद्यार्थियों को निष्क्रिय श्रोता बना देती हैं, जहाँ संवाद, सक्रिय भागीदारी या समस्या-समाधान-प्रेरित गतिविधियों का स्थान कम रह जाता है। व्याख्यान-आधारित परंपरागत पद्धतियों में संवाद-आधारित शिक्षण (discussion-based) की तुलना में सहभागिता एवं गहराई से समझ की संभावना कम होती है। दूसरी सीमा यह है कि ये पद्धतियाँ अक्सर सम्मिलित (one-size-fits-all) दृष्टिकोण अपनाती हैं, अर्थात् सभी विद्यार्थी एक-समान गति और शैली से पढ़ने को बाध्य होते हैं - जबकि आज के शिक्षा-परिदृश्य में सीखने की विविध शैलियाँ (learning styles) और व्यक्तिगत आवश्यकताएँ मानी जा रही हैं। इसके अतिरिक्त, परंपरागत पद्धति में **रटात्मक अधिगम (rote learning)** को बढ़ावा मिलने की भी आलोचना है-इसमें याद-करना प्राथमिक हो जाता है, जबकि समझ-विकास, विश्लेषण-कौशल और सृजनात्मकता (creativity) को पर्याप्त अवसर नहीं मिल पाते।[7]

इस प्रकार, परंपरागत शिक्षण पद्धतियाँ आज भी मूल्यवान हैं-विशेष रूप से जब विषय का आधारभूत ज्ञान प्रस्तुत करना हो, बड़े-कक्षा प्रबंधन करना हो या परीक्षा-तैयारी को ध्यान में रखना हो। लेकिन उनकी सीमाएँ स्पष्ट हैं—वह छात्र-केंद्रित अधिगम, सहभागिता-उन्मुख मॉडल और तकनीकी-समर्थित विविध शिक्षण-शैलियों के आलोक में तुलनात्मक रूप से पिछड़ जाती हैं। इसीलिए वर्तमान शिक्षा-परिप्रेक्ष्य में यह आवश्यक हो गया है कि परंपरागत पद्धतियों को पूरी तरह त्यागने के बजाय, उन्हें तकनीक-समर्थित और छात्र-केंद्रित नवाचारों के साथ समन्वित (integrated) किया जाए, ताकि उनकी संरचनात्मक मजबूती बनी रहे और सीमाएँ भी कम होती सके।

आधुनिक प्रौद्योगिकी आधारित शिक्षण

आधुनिक प्रौद्योगिकी-आधारित शिक्षण ने शैक्षिक परिदृश्य में एक गहरा परिवर्तन प्रस्तुत किया है, जहाँ शिक्षा अब केवल शिक्षक-केंद्रित व्याख्यान नहीं रह गई बल्कि डिजिटल उपकरणों, इंटरैक्टिव प्लेटफार्मों तथा अनुकूलित अधिगम (personalised learning) के माध्यम से अधिक सहभागी, लचीली और छात्र-केन्द्रित हो गई है। इस प्रवृत्ति का अध्ययन विभिन्न उच्च शिक्षा एवं माध्यमिक शिक्षा-सन्दर्भों में किया गया है। उदाहरण के लिए, एक समीक्षा ने निष्कर्ष निकाला है कि तकनीकी-समर्थित शिक्षण उपकरणों जैसे ऑनलाइन कोर्स मैनेजमेंट सिस्टम, वर्चुअल प्रयोगशालाएँ और मोबाइल लर्निंग प्लेटफार्म ने सीखने-की प्रक्रिया में संवादात्मकता, लचीलापन और वास्तविक-समय फीडबैक की संभावनाएँ बढ़ाई हैं।[8]

डिजिटल तकनीकों के समावेश ने न सिर्फ छात्रों की उपलब्धियों को प्रभावित किया है बल्कि शिक्षा-संस्थाओं की डिजिट-क्षमता (digital capacity) और शिक्षण-प्रक्रिया के पुनर्गठन (restructuring) को भी गति दी है। तकनीकी-आधारित शिक्षण की एक प्रमुख विशेषता यह है कि यह सीखने को स्थान और समय की बाधाओं से मुक्त करती है - उदाहरण के रूप में LMS (Learning Management Systems), वीडियो-लेसन, गेमिफाइड माड्यूल और AI-सहायित ट्यूटरिंग सेवाएँ छात्रों को "कहीं भी, कभी भी" अधिगम के अवसर देती हैं।

तकनीकी-आधारित शिक्षण की एक प्रमुख विशेषता यह है कि यह सीखने को स्थान और समय की बाधाओं से मुक्त करती है - उदाहरण के रूप में LMS (Learning Management Systems), वीडियो-लेसन, गेमिफाइड माड्यूल और AI-सहायित ट्यूटरिंग सेवाएँ छात्रों को "कहीं भी, कभी भी" अधिगम के अवसर देती हैं। इसके साथ-साथ, एक अध्ययन ने यह भी दर्शाया है कि COVID-19 के आपातकालीन ऑनलाइन शिक्षण-परिस्थितियों में शिक्षकों और छात्रों ने विविध तकनीकों को अपनाया, जिससे उनकी अनुकूलन-क्षमता (adaptability) तथा संसाधनों-के उपयोग में संसाधकीय नवीनता (resourcefulness) आई।[9]

आधुनिक प्रौद्योगिकी-आधारित शिक्षण पूरी तरह सहज नहीं है। कुछ शोधकर्ताओं ने इंगित किया है कि तकनीक के समावेश में केवल उपकरण लगाने से अपेक्षित सुधार नहीं होता - इसके लिए शिक्षण-डिजाइन, शिक्षक-प्रशिक्षण, तकनीकी समर्थन और विद्यार्थी-साक्षरता (digital literacy) जैसे कारक भी महत्त्वपूर्ण हैं। तकनीक-आधारित पद्धतियाँ विकासशील देशों में प्रभावी हो सकती हैं, लेकिन उनकी सफलता इस बात पर निर्भर करती है कि तकनीक को कैसे लागू किया गया, कितनी शिक्षक-प्रशिक्षा उपलब्ध थी और छात्रों तक तकनीकी पहुँच कैसी थी।

इस प्रकार आधुनिक प्रौद्योगिकी-आधारित शिक्षण ने विद्यार्थी-सक्रियता (student engagement), व्यक्तिगत अधिगम-मार्ग (adaptive pathways) तथा व्यापक पहुँच (accessibility) की दिशा में शिक्षा को नया आयाम दिया है, लेकिन इसके एकीकृत, संतुलित और समुचित क्रियान्वयन हेतु पेडागॉजी, प्रशिक्षण और संसाधन-समर्थन भी अनिवार्य हैं।[10]

"परंपरा और प्रौद्योगिकी का समन्वय" उस दृष्टिकोण को दर्शाता है जिसमें पारंपरिक शिक्षण-पद्धतियों (जैसे व्याख्यान, समूह-चर्चा, पाठ्यपुस्तक-आधारित अधिगम) को आधुनिक डिजिटल उपकरणों, प्लेटफॉर्मों एवं इंटरैक्टिव संसाधनों के साथ संयोजित किया जाता है - इस संयोजन का उद्देश्य केवल तकनीकी नवाचार नहीं बल्कि शिक्षण-शैली, सहभागिता और सीखने-परिणामों में समृद्धि लाना है। इस समन्वय के पीछे एक विशिष्ट तर्क है कि परंपरागत शिक्षण की मानव-संबंधी, नैतिक तथा संरचित रूपांकनों को पूर्ण रूप से त्यागे बिना उन्हें प्रौद्योगिकी द्वारा समर्थित बनाने से "सर्वश्रेष्ठ दोनों-विषयों" को अधिगम-प्रक्रिया में लाया जा सकता है।

उदाहरण के लिए, Educational Technology के क्षेत्र में शोध दर्शाते हैं कि "टेक्नोलॉजी को तब तक सफलतापूर्वक जोड़ा जा सकता है जब शिक्षक यह समझते हैं कि कब पारंपरिक शिक्षण पद्धति बेहतर होती है और कब तकनीकी उपकरणों का प्रयोग किया जाना चाहिए"- अर्थात् शिक्षक-निर्देशित भाग और डिजिटल-सहायिता के बीच जागरूक चयन आवश्यक है। एक अध्ययन

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ने पाया कि परंपरागत-विचारधारा वाले विद्यालयों और नवाचार-उन्मुख विद्यालयों में technology सहायित शिक्षण (arrangements) के गुणात्मक एवं मात्रात्मक रूप से अंतर है, लेकिन शिक्षक-दृष्टिकोण, संसाधन-तैयारी और विद्यालय-संस्कृति इन समन्वय-प्रयासों की सफलता में मूलभूत भूमिका निभाते हैं।[11]

दूसरी ओर चुनौतियाँ भी हैं - डिजिटल विभाजन (digital divide), शिक्षक-प्रशिक्षण की कमी, तकनीकी अवसंरचना का अभाव और पारंपरिक दर्शन तथा तकनीकी नवाचार के बीच असंगति जैसी सीमाएँ वर्तमान में देखी गई हैं।[12]

इस प्रकार, परंपरा-और-प्रौद्योगिकी का समन्वय सिर्फ उपकरणों का मेल नहीं बल्कि शिक्षण-लंबा-निर्देशन, संसाधन-चयन, शिक्षक-भूमिका और सीखने-की गतिशीलता का संतुलन है। यह समन्वय — विशेष रूप से उन पीढ़ियों (जैसे Generation Z) के लिए, जिनकी सीखने-शैलियाँ तेजी से बदल रही हैं । शिक्षण-प्रक्रिया को अधिक लचीलापन, सहभागी एवं परिणाम-उन्मुख बना सकता है।

चुनौतियाँ

- अवसंरचना-संसाधन की कमी: कई स्कूलों में पर्याप्त कंप्यूटर, स्थिर इंटरनेट कनेक्शन, स्मार्ट उपकरण या बिजली-सप्लाई की नियमितता नहीं है, जिससे तकनीकी शिक्षण को लागू करना कठिन होता है।
- शिक्षक-प्रशिक्षण एवं पेडागॉजिकल तैयारी का अभाव: शिक्षक तकनीक-उपकरणों और नए शिक्षण-मॉडल्स को अपनाने के लिए उपयुक्त प्रशिक्षण या समर्थन नहीं पाते, जिससे तकनीक-समन्वय अपेक्षित रूप से नहीं हो पाता।
- शिक्षार्थियों और शिक्षक दोनों में बदलती भूमिका की स्वीकृति (Teacher/Student Role Resistance): कुछ शिक्षक तकनीक-उपकरणों से डरते हैं या उन्हें नियंत्रण खोने का अनुभव होता है और कुछ छात्र पारंपरिक तरीके से सहज रहते हैं।
- सहज पाठ्यक्रम एवं शिक्षण-डिज़ाइन का अभाव: तकनीक को पाठ्यक्रम तथा शिक्षण-रणनीति के अनुरूप डिज़ाइन न करने पर शिक्षण का प्रभाव कम हो जाता है।
- डिजिटल विभाजन (Digital Divide) एवं समानता का प्रश्न: सामाजिक-आर्थिक, भौगोलिक एवं संसाधन भेदों के कारण भी सभी छात्रों को तकनीक-साधनों तक बराबर पहुँच नहीं है, जिससे समन्वय में असमानता उत्पन्न होती है।[13]

निष्कर्ष

इस अध्ययन से स्पष्ट रूप से यह कहा जा सकता है कि जनरेशन Z के लिए शिक्षण में परंपरा और प्रौद्योगिकी का समन्वय केवल आधुनिक समय की आवश्यकता ही नहीं, बल्कि शिक्षा की गुणवत्ता, प्रासंगिकता और प्रभावशीलता के लिए एक अनिवार्य रणनीति है। जनरेशन Z की सीखने की प्रवृत्तियाँ—जैसे त्वरित सूचना-प्राप्ति, तकनीकी दक्षता, और स्व-नियंत्रित अधिगम ऐसी शिक्षण पद्धति की मांग करती हैं जो पारंपरिक मानवीय मूल्यों और आधुनिक डिजिटल साधनों का संतुलित मेल प्रस्तुत करता है । अध्ययन से यह भी स्पष्ट होता है कि तकनीक-समर्थित नवाचार (जैसे गेमिफिकेशन, एआई-टूल्स, वर्चुअल लर्निंग, और प्रोजेक्ट-आधारित शिक्षा) विद्यार्थियों की संलग्नता और व्यावहारिक समझ को अत्यधिक बढ़ाते हैं, वहीं परंपरागत शिक्षण मूल्य जैसे संवाद, नैतिक चिंतन, और अनुशासन सीखने को मानव केन्द्रित बनाए रखते हैं। शोध के परिणामों के अनुसार जब दोनों दृष्टिकोणों को साथ में अपनाया जाता है, तो सीखने के परिणाम अधिक गहरे, स्थायी और रचनात्मक बनते जाते हैं। हालांकि इस समन्वय के सफल क्रियान्वयन के लिए पर्याप्त तकनीकी अवसंरचना, शिक्षक-प्रशिक्षण और नीति-समर्थन अति-आवश्यक हैं। साथ ही डिजिटल विभाजन, डेटा-सुरक्षा और शिक्षक-छात्र की बदलती भूमिकाओं जैसी चुनौतियों को भी गंभीरता से संबोधित किया जाना चाहिए। अंततः शिक्षा को केवल ज्ञानार्जन का साधन मात्र न समझन बल्कि जिम्मेदार, संवेदनशील और नवाचारी नागरिकों के निर्माण का माध्यम मानते हुए परंपरा और प्रौद्योगिकी का संतुलित समन्वय ही भविष्य की शिक्षा-व्यवस्था का सबसे उपयुक्त मार्ग है।

सुझाव

1. **शिक्षक-प्रशिक्षण पर बल:** शिक्षकों को नवीन डिजिटल उपकरणों, ई-लर्निंग प्लेटफ़ॉर्म और इंटरैक्टिव तकनीकों के उपयोग के लिए नियमित प्रशिक्षण प्रदान किया जाना चाहिए ताकि वे शिक्षण में तकनीक का प्रभावी समावेश कर सकें।
2. **पाठ्यक्रम में तकनीकी एकीकरण:** पाठ्यक्रम की रूपरेखा इस प्रकार तैयार की जाए कि पारंपरिक मूल्य आधारित विषयों को डिजिटल माध्यमों के ज़रिये जैसे वीडियो-लेसन, सिमुलेशन और वर्चुअल रियलिटी के साथ जोड़ा जा सके।
3. **इन्फ्रास्ट्रक्चर का विकास:** विद्यालयों और महाविद्यालयों में पर्याप्त तकनीकी अवसंरचना जैसे हाई-स्पीड इंटरनेट, स्मार्ट बोर्ड, और डिजिटल लैब आदि सुनिश्चित की जाए।
4. **डिजिटल समानता को बढ़ावा:** शहरी और ग्रामीण दोनों क्षेत्रों में छात्रों को समान डिजिटल संसाधनों की उपलब्धता सुनिश्चित की जाए ताकि डिजिटल विभाजन (Digital Divide) कम हो।
5. **मूल्य-आधारित शिक्षा का पुनर्संयोजन:** नैतिक, सांस्कृतिक और सामाजिक मूल्यों को तकनीक-सहायित गतिविधियों (जैसे सेवा-आधारित शिक्षण और वर्चुअल सामाजिक परियोजनाएँ) के माध्यम से सशक्त किया जाए।
6. **छात्र-केंद्रित दृष्टिकोण:** शिक्षण पद्धतियों को इस प्रकार विकसित किया जाए कि छात्र सक्रिय सहभागी बन सके, केवल श्रोता नहीं , जैसे प्रोजेक्ट-बेस्ड लर्निंग, गेमिफिकेशन, और सहयोगात्मक कार्य।
7. **नीति और अनुसंधान सहयोग:** सरकार और शैक्षणिक संस्थान मिलकर नीति-स्तर पर पारंपरिक और तकनीकी शिक्षण के एकीकरण हेतु दिशा-निर्देश तैयार करें तथा इस क्षेत्र में सतत अनुसंधान को प्रोत्साहित करें।

https://www.gapbhasha.org/

संदर्भ

[1] हेंड्रास्टोमो, जी., और जनुअर्टी, एन.ई. (2023)। जेनरेशन Z छात्रों की विशेषताएं और भविष्य की सीखने की विधियों के लिए निहितार्थ। जर्नल केपेंडिडिकन: जर्नल हासिल पेनेलिटियन डैन काजियन केपुस्ताकन डि बिडांग पेंडिडिकान, पेंगाजारन, डैन पेम्बेलाजारन, 9(2), 484-496। https://doi.org/10.33394/jk.v9i2.7745
[2] शोफियाह, एन.ए., कोमारुदीन, टी.एस., मुहर्रम, ए., और जुइता, डी.आर. (2024)। जेनरेशन Z की विशेषताएं और शिक्षा पर इसका प्रभाव: चुनौतियाँ और अवसर। जर्नल पेंडिडिकन तंबूसाई, 8(1). https://doi.org/10.31004/jptam.v8i1.13298
[3] रहमान, पी. के. (2024). डिजिटल युग की शिक्षा: तकनीकी लहर. जर्नल सस्टेनेबल, 7(1), 181-185. https://doi.org/10.32923/kjmp.v7i1.4681
[4] शोरी एस, चैन वी, राजेंद्रन पी, आंग ई. जेनरेशन Z हेल्थकेयर छात्रों की सीखने की शैलियाँ, प्राथमिकताएँ और ज़रूरतें: स्कोपिंग समीक्षा। नर्स एडुक प्रैक्टिस। 2021 नवंबर;57:103247.
[5] doi: 10.1016/j.nepr.2021.103247. ईपब 2021 अक्टूबर 26. पीएमआईडी: 34768214.
[6] गोचेनौएर, डी., रिकगर्न, एच., और हुआंग, एल. (2025). जेनरेशन Z के लिए पसंदीदा शिक्षण विधियाँ. जर्नल ऑफ हायर एजुकेशन थ्योरी एंड प्रैक्टिस, 24(12). https://doi.org/10.33423/jhetp.v24i12.7467
[7] चेन, एक्स. (2025). पारंपरिक और आधुनिक शिक्षण विधियों की प्रभावशीलता पर एक तुलनात्मक अध्ययन. शिक्षा मनोविज्ञान और सार्वजनिक मीडिया में व्याख्यान नोट्स, 85,13-18.
[8] फलासी, एम. (2024). नवोन्मेषी शिक्षण पद्धतियाँ: पारंपरिक और आधुनिक शिक्षण विधियों का तुलनात्मक विश्लेषण। एकेडमी ऑफ एजुकेशनल लीडरशिप जर्नल, 28(एस1), 1-2.
[9] फेंग जे, यू बी, टैन डब्ल्यूएच, दाई जेड, ली जेड। उच्च शिक्षा में शैक्षिक प्रौद्योगिकी अपनाने को प्रभावित करने वाले प्रमुख कारक: एक व्यवस्थित समीक्षा। पीएलओएस डिजिट हेल्थ। 2025 अप्रैल 29;4(4):e0000764. doi: 10.1371/journal.pdig.0000764. PMID: 40299977; PMCID: PMC12040101.
[10] सम, एम., ओन्सिया, ए. कोविड-19 आपातकालीन दूरस्थ शिक्षण अवधि के दौरान शिक्षाविदों द्वारा उच्च शिक्षा शिक्षण में प्रौद्योगिकी का उपयोग: एक व्यवस्थित समीक्षा। अंतर्राष्ट्रीय जर्नल ऑफ़ एडुकेशन टेक्नोलॉजी, उच्च शिक्षा 19, 59 (2022)। https://doi.org/10.1186/s41239-022-00364-4
[11] एस्कुएटा, माया, आंद्रे जोशुआ निको, फिलिप ओरियोपोलोस और विंसेंट क्वान। 2020. "प्रौद्योगिकी के साथ शिक्षा का उन्नयन: प्रायोगिक अनुसंधान से अंतर्दृष्टि।" जर्नल ऑफ इकोनॉमिक लिटरेचर 58 (4): 897–996। DOI: 10.1257/jel.20191507
[12] डी कोस्टर, एस., वोल्मन, एम. और कुइपर, ई. 'पारंपरिक' और 'नवोन्मेषी' स्कूलों में प्रौद्योगिकी का अवधारणा-निर्देशित विकास: प्रौद्योगिकी एकीकरण में मात्रात्मक और गुणात्मक अंतर। एजुकेशन टेक रिसर्च डेव 65, 1325–1344 (2017)। https://doi.org/10.1007/s11423-017-9527-0
[13] अजीबोला, आई. (2024)। डिजिटल युग में धार्मिक अध्ययन शिक्षण की पारंपरिक और तकनीकी विधियों का एकीकरण। ज़ारिया जर्नल ऑफ़ एजुकेशनल स्टडीज़ (ZAJES), 24 (विशेष), 20–36। https://zarjes.com/ZAJES/article/view/1511 से लिया गया।
[14] जितेंद्र कुमार, प्राची विजय। (2023)। शिक्षा में डिजिटल प्रौद्योगिकी एकीकरण: शिक्षकों के लिए चुनौतियाँ और अवसर। प्रगतिशील स्पेक्ट्रम में उन्नत अनुसंधान के लिए व्यावहारिक जर्नल (आईजेएआरपीएस) eISSN– 2583-6986, 2(07), 17–24। https://journal.ijarps.org/index.php/IJARPS/article/view/76 से लिया गया।

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ઓટોમેશન અને રોજગારી: તકો અને પડકાર

ડૉ.નરેશ એ. રત્નોત્તર

મદદનીશ અધ્યાપક, મનોવિજ્ઞાન વિભાગ,
શ્રીમતી આર.ડી.શાહ આર્ટસ અને શ્રીમતી
વી.ડી. શાહ કોમર્સ કોલેજ,
ધોળકા, અમદાવાદ

સારાંશ

આ લેખમાં 21મી સદીમાં તેજીથી વિકસતી ઓટોમેશન, કૃત્રિમ બુદ્ધિ(AI) ટેક્નોલોજીનો રોજગારી ઉપર થતી અસરોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. ટેકનોલોજીના ઝડપી વિકાસને કારણે ઓટોમેશન વિશ્વભરના કામકાજના ક્ષેત્રોને પુનઃવ્યાખ્યાયિત કરી રહ્યું છે. આ પેપર ઓટોમેશનથી ઊભા થતા રોજગાર સંબંધિત તકો અને પડકારોનું વિશ્લેષણ કરે છે. ઉદ્યોગક્ષેત્ર, સેવા ક્ષેત્ર, કૃષિ ક્ષેત્ર તથા ડિજિટલ અર્થવ્યવસ્થામાં ઓટોમેશનના પ્રભાવને સમજાવવા ઉપરાંત ભાવિ કુશળતા અને નીતિગત હસ્તક્ષેપ પર ચર્ચા કરે છે. મશીનો, રોબોટિક્સ, ડિજિટલ સિસ્ટમ અને AI દ્વારા આપોઆપ કામ કરવાની ક્ષમતા વધતાં વિશ્વભરના ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદનક્ષમતા વધી રહી છે, પરંતુ તેની સાથે પરંપરાગત નોકરીઓમાં ઘટાડો, કુશળતામાં ઘટાડો અને આર્થિક અસમાનતા જેવા પડકારો પણ ઊભા થઈ રહ્યા છે. આ સંશોધનમાં ઓટોમેશન દ્વારા ઊભી થયેલી નવી તકો, જોખમો, અને ભારત/ગુજરાતના રોજગાર બજાર માટે જરૂરી નવી કુશળતાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. અંતે સંતુલિત દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરીને યુવાનો અને નીતિ-નિર્માતાઓ માટે ભલામણો આપવામાં આવી છે.

મહત્વના શબ્દો: *ઓટોમેશન, કૃત્રિમ બુદ્ધી, મશીન લર્નિંગ, રોજગારી, કુશળતા*

પ્રસ્તાવના:

ઓટોમેશન એટલે મશીનો અને AI ટેક્નોલોજી દ્વારા માનવીય કામોને આપોઆપ કરવાની પ્રક્રિયા. 21મી સદીમાં રોબોટિક્સ, AI, મશીન લર્નિંગ અને ડિજિટલ ટૂલ્સના વિકાસને કારણે રોજગાર ક્ષેત્રમાં મોટા ફેરફાર થઈ રહ્યા છે. ઓટોમેશન રોજગાર માટે એક તરફ **મોટી તકો** લઈને આવે છે, તો બીજી તરફ **કેટલાક પડકારો** પણ ઉભા કરે છે. ઉદ્યોગો વધતી સ્પર્ધા અને ઉત્પાદનક્ષમતાના દબાણ હેઠળ વધુ ઓટોમેટેડ પદ્ધતિ અપનાવી રહ્યા છે. ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશોમાં આ પરિવર્તનથી એક તરફ ઉત્પાદનક્ષમતા વધી રહી છે, તો બીજી તરફ પરંપરાગત નોકરીઓ પર જોખમ ઉભું થઈ રહ્યું છે. ઓટોમેશન માત્ર મશીનો દ્વારા માનવશક્તિના સ્થાને કામ કરવાનું નામ નથી, પરંતુ તે માનવ અને ટેકનોલોજી વચ્ચેના કાર્યક્ષમ સહકારનો પણ સમાવેશ કરે છે.

ઓટોમેશન અને રોજગારી અંગે ચર્ચા આધુનિક અર્થવ્યવસ્થામાં ખૂબ મહત્વ ધરાવે છે, કારણ કે ટેકનોલોજીના ઝડપી વિકાસ સાથે અનેક ઉદ્યોગોમાં કાર્ય કરવાની રીતમાં મોટા ફેરફારો જોવા મળે છે. ઓટોમેશન એક તરફ ઉત્પાદનક્ષમતા, ગુણવત્તા અને કાર્યક્ષમતા વધારવામાં મદદ કરે છે, જ્યારે બીજી તરફ કેટલાક પરંપરાગત કાર્યોમાં માનવીય શ્રમિકોની જરૂરિયાત ઘટાડી શકે છે. આથી ટેકનોલોજીકલ બેરોજગારીનો ભય પણ ઉભો થાય છે. છતાં, ઓટોમેશન નવા પ્રકારની નોકરીઓ, નવી કુશળતાઓ અને ટેકનોલોજી આધારિત રોજગારીના અવસર પણ સર્જે છે. તેથી ઓટોમેશન રોજગારી માટે જોખમ અને તક બંને છે. યોગ્ય તાલીમ, કુશળતા વિકાસ અને નીતિ આધાર મળવાથી ઓટોમેશનનો લાભ સમાજ અને અર્થતંત્રને વધુ અસરકારક રીતે મળી શકે છે.

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ઓટોમેશનનો અર્થ:

ઓટોમેશન એ એવી પ્રણાલી છે જેમાં કોઈ પ્રક્રિયા મશીન અથવા સોફ્ટવેરના નિયંત્રણ હેઠળ ઓછા માનવીય હસ્તક્ષેપથી કાર્ય કરે છે. તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય ઝડપ, ચોકસાઈ અને કાર્યક્ષમતામાં વધારો કરવાનો છે.

ઓટોમેશનનાં પ્રકારો

1. **મિકેનિકલ ઓટોમેશન:** મિકેનિકલ ઓટોમેશન એ એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં યાંત્રિક સાધનો, મશીનો અને રોબોટિક સિસ્ટમોના ઉપયોગ દ્વારા માનવીય કાર્ય આપોઆપ થાય છે. તેમાં સેન્સર, કંટ્રોલ સિસ્ટમ, એક્ચ્યુએટર અને કમ્પ્યુટર આધારિત ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થાય છે. મિકેનિકલ ઓટોમેશન ઉદ્યોગોમાં ઉત્પાદનની ગતિ, ચોકસાઈ અને કાર્યક્ષમતા વધારવા માટે મહત્વપૂર્ણ છે. તેનો ઉપયોગ ઓટોમોબાઇલ, મેન્યુફેક્ચરિંગ, પેકેજિંગ, કૃષિ અને લોજિસ્ટિક્સ જેવા ક્ષેત્રોમાં થાય છે. ઓટોમેશન દ્વારા ખર્ચમાં ઘટાડો, ભૂલોમાં કમી અને સુરક્ષામાં વધારો થાય છે, જે આધુનિક ઉદ્યોગોની પ્રગતિમાં ભૂમિકા ભજવે છે.

2. **ડિજિટલ ઓટોમેશન:** ડિજિટલ ઓટોમેશન એ એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં ડિજિટલ ટેકનોલોજી, સોફ્ટવેર, આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ, ડેટા એનાલિટિક્સ અને ક્લાઉડ સિસ્ટમોને ઉપયોગમાં લઈ માનવીય કાર્યો આપમેળે કરવામાં આવે છે. તે વ્યવસાયિક પ્રક્રિયાઓને ઝડપથી, ચોકસાઈથી અને ઓછા ખર્ચે પૂર્ણ કરવામાં મદદ કરે છે. ડિજિટલ ઓટોમેશન દ્વારા ડેટા મેનેજમેન્ટ, ગ્રાહક સેવા, ફાઇનાન્સ, સપ્લાઈ ચેઈન, માર્કેટિંગ અને હ્યુમન રિસોર્સ જેવી કામગીરી વધુ કાર્યક્ષમ બને છે. આ ટેકનોલોજી ભૂલો ઘટાડે છે, ઉત્પાદનક્ષમતા વધારે છે અને નિર્ણય લેવા સક્ષમ બનાવે છે. આધુનિક ડિજિટલ અર્થવ્યવસ્થામાં તેનું મહત્વ સતત વધી રહ્યું છે.

3. **AI આધારિત ઓટોમેશન:** AI આધારિત ઓટોમેશન એ આવી પ્રક્રિયા છે જેમાં આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ, મશીન લર્નિંગ, નેચરલ લેંગ્વેજ પ્રોસેસિંગ અને કમ્પ્યુટર વિઝન જેવી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરીને માનવીય નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા ધરાવતી ઓટોમેટેડ સિસ્ટમો બનાવવામાં આવે છે. AI આધારિત ઓટોમેશન ડેટામાંથી શીખે છે, પેટર્ન ઓળખે છે અને સ્વતંત્ર રીતે યોગ્ય પગલાં ભરે છે. તેનો ઉપયોગ ગ્રાહક સેવા (ચેટબોટ), હેલ્થકેર, મેન્યુફેક્ચરિંગ, ફાઇનાન્સ, ટ્રાફિક મેનેજમેન્ટ અને સાઈબરસિક્યુરિટી જેવા ક્ષેત્રોમાં થાય છે. આ ટેકનોલોજી કાર્યક્ષમતા વધારવા, ખર્ચ ઘટાડવા અને ઝડપથી નિર્ણય લેવામાં મદદ કરે છે, જેથી વ્યવસાય વધુ સ્માર્ટ અને ડિજિટલ બને છે.

4. **સેવાક્ષેત્ર ઓટોમેશન:** સેવા ક્ષેત્રે ઓટોમેશન એ એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં ડિજિટલ ટેકનોલોજી, સોફ્ટવેર, AI અને રોબોટિક્સનો ઉપયોગ કરીને વિવિધ સેવાઓ આપમેળે પૂરું પાડવામાં આવે છે. તેમાં ગ્રાહક સેવા, બેંકિંગ, હોટેલ મેનેજમેન્ટ, હેલ્થકેર, શિક્ષણ, ઈ-કોમર્સ અને લોજિસ્ટિક્સ જેવી સેવાઓ વધુ ઝડપથી અને ચોકસાઈથી ઉપલબ્ધ બને છે. ચેટબોટ, સેલ્ફ-ચેકઆઉટ સિસ્ટમ, ઑનલાઇન બુકિંગ, ઓટોમેટેડ કસ્ટમર સપોર્ટ અને ડિજિટલ પેમેન્ટ તેના ઉદાહરણો છે. સેવા ક્ષેત્રે ઓટોમેશન દ્વારા માનવીય ભૂલો ઘટે છે, સમય બચી રહે છે અને ગ્રાહકોને 24×7 સેવા મળી શકે છે. તે વ્યવસાયોને વધુ કાર્યક્ષમ અને સ્પર્ધાત્મક બનવામાં મદદ કરે છે.

5. **ફ્લેક્સિબલ ઓટોમેશન:** ફ્લેક્સિબલ ઓટોમેશન એ એવી પ્રણાલી છે જેમાં મશીનો અને રોબોટિક સિસ્ટમો સરળતાથી અને ઝડપી રીતે અલગ–અલગ ઉત્પાદનો અથવા કાર્યો માટે પ્રોગ્રામ કરી શકાય છે. તે નાના થી મધ્યમ સ્તરના ઉત્પાદન માટે સૌથી ઉપયોગી છે, કારણ કે તેમાં વારંવાર ઉત્પાદન ડિઝાઇન અથવા પ્રક્રિયા બદલાય ત્યારે પણ મશીનને ફરીથી સેટ કરવા બહુ સમય નથી લાગતો. ફ્લેક્સિબલ ઓટોમેશનનું મુખ્ય લક્ષણ તેનો એડપ્ટેબિલિટી, ઝડપ અને બહુવિધ કાર્ય કરવાની ક્ષમતા છે. આ સિસ્ટમ મેન્યુફેક્ચરિંગ, ઓટોમોબાઇલ, ઈલેક્ટ્રોનિક્સ અને રોબોટિક્સ ઉદ્યોગોમાં વધુ પ્રમાણમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે. તે કાર્યક્ષમતા વધારવામાં અને ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડવામાં મદદ કરે છે.

ઓટોમેશનથી ઊભી થતી તકો:

(1) નવી નોકરીઓનું સર્જન

ઓટોમેશન માત્ર પરંપરાગત નોકરીઓને અસર કરતું નથી, પરંતુ અનેક નવી નોકરીઓનું સર્જન પણ કરે છે. ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે ઉદ્યોગો નવી કુશળતાઓ અને વિશેષજ્ઞોની માંગ ઉભી કરે છે. રોબોટિક્સ, AI, ડેટા એનાલિટિક્સ, સોફ્ટવેર ડેવલપમેન્ટ, સાયબર સિક્યુરિટી, IoT અને ઓટોમેશન મેન્ટેનન્સ જેવા ક્ષેત્રોમાં વિશાળ રોજગારીના

https://www.gapbhasha.org/

અવસર સર્જાઈ રહ્યા છે. ઓટોમેશનના ઉપયોગથી કંપનીઓ કાર્યક્ષમતા વધારી શકે છે, જેના કારણે નવા પ્રોજેક્ટ, નવા બજારો અને નવી સેવાઓ વિકસે છે. આ વિકાસ માટે સંશોધન, ડિઝાઇન, પ્રોગ્રામિંગ, સિસ્ટમ ઈન્ટિગ્રેશન અને ટેક્નિકલ સપોર્ટ જેવી નોકરીઓ જરૂરી બને છે. નાના–મોટા ઉદ્યોગો ડિજિટલ ઓપરેશન તરફ બદલાતા હોવાથી IT આધારિત નોકરીઓમાં વધારો જોવા મળે છે.

તેથી એવું કહી શકાય કે ઓટોમેશન કેટલીક નોકરીઓ ઘટાડે છે, પણ સાથે સાથે વધુ મૂલ્યવર્ધિત, સર્જનાત્મક અને ટેકનોલોજી આધારિત નોકરીઓનું સર્જન પણ કરે છે, જે ભવિષ્યની અર્થવ્યવસ્થાને મજબૂત બનાવે છે.

(2) ઉત્પાદન ક્ષમતામાં વધારો

ઓટોમેશન અને ઉત્પાદનક્ષમતા વચ્ચેનો સંબંધ અત્યંત નજીક છે, કારણ કે ઓટોમેશનના ઉપયોગથી ઉદ્યોગો અને સેવા ક્ષેત્રોમાં કાર્યક્ષમતા નોંધપાત્ર રીતે વધે છે. ઓટોમેશન દ્વારા મશીનો, રોબોટ્સ, સેન્સર્સ, AI અને કમ્પ્યુટર સિસ્ટમો સતત અને ચોક્કસ રીતે કાર્ય કરે છે, જેના કારણે માનવીય ભૂલો ઘટે છે અને કાર્ય ઝડપથી પૂર્ણ થાય છે. ઓટોમેશન 24×7 નિરંતર કામગીરીની ક્ષમતા આપે છે, જેથી ઉત્પાદનનું પ્રમાણ અને ગુણવત્તા બંનેમાં વધારો થાય છે.

સ્વચાલિત સિસ્ટમો ડેટા વિશ્લેષણ દ્વારા સારી આયોજન ક્ષમતા વિકસાવે છે, જેના કારણે સંસાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય છે અને સમયની બચત થાય છે. મેન્યુફેક્ચરિંગ, કૃષિ, લોજિસ્ટિક્સ અને હેલ્થકેર જેવા ક્ષેત્રોમાં ઓટોમેશન દ્વારા ઉત્પાદનક્ષમતા 20–40% સુધી વધતી જોવા મળે છે. આ રીતે ઓટોમેશન આધુનિક ઉદ્યોગોની સ્પર્ધાત્મકતા, નફાકારકતા અને માર્કેટમાં ટકાઉપણું વધારવામાં ખૂબ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

(3) માનવીય જોખમમાં વિકલ્પ

ઓટોમેશન માનવીય જોખમ ઘટાડવામાં મહત્વપૂર્ણ વિકલ્પ તરીકે ઉભરી આવ્યું છે. અનેક ક્ષેત્રોમાં એવી કામગીરી હોય છે જે જોખમી, શારીરિક ભારવાળી અથવા સચોટતા માગતી હોય છે. ઓટોમેશન દ્વારા મશીનો, રોબોટ્સ અને AI સિસ્ટમો આવા કામો સલામતીપૂર્વક અને ચોકસાઈથી કરે છે, જેના કારણે માનવીય અકસ્માતો, ઈજાઓ અને આરોગ્ય જોખમોમાં ઘટાડો થાય છે. મેન્યુફેક્ચરિંગ, ખાણકામ, કેમિકલ ઉદ્યોગ, નિર્માણ કાર્ય, ટ્રાન્સપોર્ટ અને હેલ્થકેરમાં જોખમી પ્રક્રિયાઓ રોબોટ્સ અથવા ઓટોમેટેડ સાધનો દ્વારા કરાતા હોવાથી કામદારોનું રક્ષણ થાય છે. સાથે સાથે, ઓટોમેશન માનવીય ભૂલોને ઘટાડે છે, ખાસ કરીને જ્યાં ઊંચી સચોટતા અને સતત કાર્ય આવશ્યક હોય છે. જોખમી પરિસ્થિતિઓમાં દૂરથી નિયંત્રિત રોબોટ્સ અથવા મશીનોનો ઉપયોગ કરીને કાર્ય કરવામાં આવે છે, જે સલામતીમાં વધારો કરે છે. તેથી ઓટોમેશન માત્ર ઉત્પાદનક્ષમતા જ નથી વધારતું, પરંતુ માનવીય જીવનની સુરક્ષા માટે એક અસરકારક વિકલ્પ બની ગયું છે.

(4) નવી કુશળતાઓને પ્રોત્સાહન

ઓટોમેશનના ઝડપી વિકાસ સાથે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નવી કુશળતાઓની માંગ સતત વધી રહી છે. મશીનો અને AI સિસ્ટમો પરંપરાગત કાર્યો સંભાળતા થતા, માનવશક્તિને વધુ સર્જનાત્મક, ટેક્નિકલ અને વિશ્લેષણાત્મક કાર્ય તરફ દોરી જાય છે. આ પરિવર્તન લોકોને નવી ટેકનોલોજી શીખવા, ડિજિટલ ટૂલ્સનો ઉપયોગ કરવા અને ઉન્નત સમસ્યા-નિવારણ કુશળતાઓ વિકસાવવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. સરકારો અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ પણ “રી-સ્કિલિંગ” અને “અપ-સ્કિલિંગ” કાર્યક્રમો દ્વારા યુવાઓ અને કર્મચારીઓને નવી ટેક્નોલોજી માટે તૈયાર કરી રહી છે.

સાયન્સ, ટેક્નોલોજી, ઈન્જિનિયરિંગ અને ગણિત (STEM) ક્ષેત્રો પણ વધુ પ્રાસંગિક બન્યા છે. આમ, ઓટોમેશન માત્ર જૂની નોકરીઓ બદલતું નથી, પરંતુ લોકોને નવી કુશળતા અપનાવવા પ્રેરિત કરે છે, જે ભવિષ્યમાં વધુ મજબૂત અને ટેકનોલોજી-સક્ષમ કાર્યશક્તિ સર્જે છે.

(5) સ્ટાર્ટઅપ્સ અને નવીનતા માટે તક

ઓટોમેશન સ્ટાર્ટઅપ અને નવીનતાને પ્રોત્સાહન આપતા મહત્વપૂર્ણ પરિબળોમાંથી એક છે. ટેકનોલોજીના વિકાસ સાથે ઓટોમેશન નવી બિઝનેસ વિચારોને વેગ આપે છે અને સ્ટાર્ટઅપને વધુ સ્પર્ધાત્મક બનાવે છે. ઓટોમેટેડ ટૂલ્સ, AI આધારિત પ્લેટફોર્મ, ડિજિટલ સેવાઓ અને રોબોટિક્સના ઉપયોગથી સ્ટાર્ટઅપ ઓછા ખર્ચે, વધુ ઝડપથી અને ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી સેવાઓ ગ્રાહકો સુધી પહોંચાડી શકે છે. ઓટોમેશન સ્ટાર્ટઅપને ઓપરેશનલ કાર્યક્ષમતા વધારવામાં મદદ કરે છે, જેના કારણે સમય અને માનવીય સંસાધનો બચી રહે છે. આ બચેલા સમયનો ઉપયોગ નવીન પ્રોડક્ટ

https://www.gapbhasha.org/

GAP भाषा
A MULTILINGUAL JOURNAL OF RESEARCH
(ISSN – 2582-8770)
Globally peer-reviewed and open access journal.

ડેવલપમેન્ટ, માર્કેટ રિસર્ચ અને ગ્રાહક અનુભવ સુધારવા માટે થઈ શકે છે. ફિનટેક, હેલ્થટેક, એડટેક, એગ્રીટેક અને ઇ-કોમર્સ જેવા ક્ષેત્રોમાં ઓટોમેશનને કારણે નવી સેવાઓ અને સોલ્યુશન્સ ઝડપથી ઉભરતા જોવા મળે છે.
આ રીતે ઓટોમેશન માત્ર બિઝનેસને સરળ બનાવતું નથી, પરંતુ નવીન વિચારોને જગ્યા આપીને સ્ટાર્ટઅપ ઈકોસિસ્ટમને વધુ શક્તિશાળી અને ટેક્નોલોજી આધારિત બનાવે છે.

ઓટોમેશનથી ઉભા થતાં પડકારો:

(1) પરંપરાગત નોકરીઓમાં ઘટાડો

ઓટોમેશનના વધતા ઉપયોગ સાથે પરંપરાગત નોકરીઓમાં ઘટાડો થવાનો મુદ્દો ચર્ચાનો કેન્દ્ર બની ગયો છે. મશીનો, રોબોટ્સ અને AI સિસ્ટમો તે કાર્યો ઝડપી, ચોક્કસ અને ઓછા ખર્ચે કરી શકે છે, જે પહેલા માનવીય શ્રમિકો દ્વારા કરવામાં આવતા હતા. ખાસ કરીને મેન્યુઅલ, પુનરાવર્તિત અને રૂટીન આધારિત નોકરીઓ ઓટોમેશનથી સૌથી વધુ પ્રભાવિત થાય છે. મેન્યુફેક્ચરિંગ, પેકેજિંગ, કેશિયર્સ, ડેટા એન્ટ્રી, કસ્ટમર સર્વિસ જેવી નોકરીઓ ઓટોમેટ થવાથી માનવીય કામદારોની જરૂરિયાત ઘટે છે. આથી કેટલીક પરંપરાગત નોકરીઓમાં ઘટાડો જોવા મળે છે અને કેટલાક લોકો માટે રોજગારીના જોખમો ઉભા થાય છે. છતાં, આ પરિવર્તન નવી કુશળતાઓ શીખવા અને ટેક્નોલોજી આધારિત ક્ષેત્રોમાં સ્થાનાંતરિત થવાની તક પણ આપે છે. જો સમયસર કુશળતા વિકાસ ન થાય તો પરંપરાગત નોકરીઓમાં ઘટાડાનો પ્રભાવ વધારે ગંભીર બની શકે છે. તેથી આ બદલાવ માટે યોગ્ય નીતિઓ અને તાલીમ કાર્યક્રમોનું મહત્વ વધે છે.

(2) કુશળતા ગેરમેળ (Skill Gap)

ઓટોમેશનના વધતા ઉપયોગ સાથે "સ્કિલ ગેપ" એક ગંભીર પડકાર તરીકે ઉભરી રહ્યો છે. આધુનિક મશીનો, AI, રોબોટિક્સ અને ડિજિટલ સિસ્ટમો સાથે કામ કરવા માટે નવી કુશળતાઓની જરૂર પડે છે, જ્યારે ઘણા કામદારો પાસે હજી પરંપરાગત કુશળતાઓ જ હોય છે. આથી ઓટોમેશનથી ઉભા થતા નવા રોજગારી અવસરો અને કર્મચારીઓની ક્ષમતાઓ વચ્ચે અંતર વધે છે. સ્કિલ ગેપના કારણે કંપનીઓને યોગ્ય કુશળતાપૂર્ણ માનવશક્તિ મળી નથી, અને કામદારોને નવા ક્ષેત્રોમાં રોજગાર મેળવવામાં મુશ્કેલી થાય છે. ખાસ કરીને ટેક્નિકલ, ડિજિટલ, વિશ્લેષણાત્મક અને સમસ્યા-નિવારણ જેવી કુશળતાઓની માંગ વધી રહી છે, પરંતુ તાલીમની અછત આ અંતરને વિસ્તારે છે. સ્કિલ ગેપ ઘટાડવા માટે રીસ્કિલિંગ, અપસ્કિલિંગ, ટેક્નિકલ એજ્યુકેશન અને સતત શીખવાની સંસ્કૃતિ જરૂરી છે. સરકારો, શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને ઉદ્યોગોના સંયુક્ત પ્રયાસોથી આ અંતરને ઘટાડી શકાય છે, જેથી ઓટોમેશનના લાભો વધારે લોકો સુધી પહોંચી શકે.

(3) આર્થિક અસમાનતા વધવાની સંભાવના

ઓટોમેશન અને આર્થિક અસમાનતા વચ્ચેનો સંબંધ જટિલ પણ મહત્વપૂર્ણ છે. ઓટોમેશનથી ઉત્પાદનક્ષમતા વધી છે, પરંતુ તેના લાભો સમાજના બધા વર્ગોમાં સમાન રીતે વહેંચાતા નથી. ઊંચી કુશળતાવાળા, ટેક્નોલોજી આધારિત કામદારોને વધુ પગાર, વધુ અવસર અને વધુ સ્થિર રોજગારી મળે છે, જ્યારે નીચી અથવા પરંપરાગત કુશળતાઓ ધરાવતા લોકો માટે નોકરી ગુમાવવાનો જોખમ વધે છે. આ સ્થિતિ આર્થિક અસમાનતામાં વધારો કરતી હોય છે, કારણ કે ઓટોમેશનના ફાયદા મોટાભાગે મોટી કંપનીઓ અને ટેક-સક્ષમ લોકો સુધી સીમિત રહે છે. ઓછી આવકવાળા અને ઓછા શિક્ષિત લોકો રોજગારીની સ્પર્ધામાં પાછળ પડી જાય છે. જો યોગ્ય રીસ્કિલિંગ, અપસ્કિલિંગ અને સામાજિક સુરક્ષા નીતિઓ ન હોય, તો અસમાનતા વધુ ઊંડાઈ શકે છે. આથી ઓટોમેશન સાથે સમાન તક આપતી નીતિઓ, ટેકનોલોજીકલ શિક્ષણ અને સર્વસમાવેશક વિકાસ જરૂરી છે, જેથી બધા વર્ગો આ પરિવર્તનનો લાભ લઈ શકે.

(4) ટેક્નોલોજી પર આધારીત સમાજ

ઓટોમેશનના ઝડપી વિકાસ સાથે સમાજ વધુ ને વધુ ટેકનોલોજી આધારિત બની રહ્યો છે. દૈનિક જીવનથી લઈને ઉદ્યોગો, સેવા ક્ષેત્ર, શિક્ષણ, આરોગ્ય તથા પરિવહન સુધી દરેક ક્ષેત્રમાં ઓટોમેશન મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સ્માર્ટ મશીનો, રોબોટ્સ, AI, ડિજિટલ પેમેન્ટ, ઑનલાઇન સેવાઓ અને ઓટોમેટેડ સિસ્ટમો લોકોના જીવનને સરળ, ઝડપી અને વધુ કાર્યક્ષમ બનાવે છે. ટેકનોલોજી આધારિત સમાજમાં માહિતીનું વહન ઝડપથી થાય છે, નિર્ણય લેવો સરળ બને છે

https://www.gapbhasha.org/

અને સંસાધનોનો વધુ સદુપયોગ શક્ય બને છે. લોકો હવે ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ પર નિર્ભર બનતા જાય છે, જેના કારણે કાર્યસ્થળો અને વ્યવસાયની કાર્યપદ્ધતિમાં બદલાવ આવ્યા છે.

સંતુલિત દ્રષ્ટિકોણ:

ઓટોમેશન અને રોજગારીના સંબંધને સમજવા માટે સંતુલિત દૃષ્ટિકોણ અત્યંત જરૂરી છે, કારણ કે આ વિષયમાં તક અને જોખમ બંને સામેલ છે. ઓટોમેશનનો મુખ્ય હેતુ કાર્યક્ષમતા, ગુણવત્તા અને ઉત્પાદનક્ષમતા વધારવાનો છે. મશીનો, રોબોટ્સ અને AI સિસ્ટમો દ્વારા ઘણા પરંપરાગત, પુનરાવર્તિત અને જોખમી કાર્યો ઝડપથી અને ચોક્કસ રીતે થઈ શકે છે, જે ઉદ્યોગોને વધુ સ્પર્ધાત્મક બનાવે છે. આથી વ્યવસાયને ખર્ચમાં ઘટાડો, ભૂલોમાં કમી અને કામગીરીમાં સતતતા મળે છે. બીજી તરફ, ઓટોમેશન રોજગારી માટે પડકારો પણ ઊભા કરે છે. ખાસ કરીને લો-સ્કિલ અને રૂટીન આધારિત નોકરીઓમાં ઘટાડો થવાની શક્યતા વધે છે. કેટલાક કર્મચારીઓ માટે નોકરી ગુમાવવાનો ભય અથવા નવી ટેકનોલોજી પ્રત્યે અનિશ્ચિતતા સર્જાય છે. આ સ્થિતિને કારણે આર્થિક અસમાનતા વધવાની શક્યતા પણ રહે છે, જો યોગ્ય તાલીમ અને રીસ્કિલિંગના અવસર ઉપલબ્ધ ન હોય. પરંતુ ઓટોમેશન માત્ર નોકરીઓ ખતમ કરતું નથી, તે નવી નોકરીઓનું સર્જન પણ કરે છે. આ નોકરીઓ માટે ઊંચી કુશળતાની જરૂર હોવાથી કર્મચારીઓને નવી ટેક્નિકલ અને ડિજિટલ ક્ષમતાઓ શીખવી પડે છે.

સંતુલિત દૃષ્ટિકોણ એ કહે છે કે ઓટોમેશન સંપૂર્ણ જોખમ પણ નથી અને સંપૂર્ણ તક પણ નથી પરંતુ યોગ્ય નીતિ, શિક્ષણ, સ્કિલ ડેવલપમેન્ટ અને ટેક્નોલોજીને સમાન રીતે ઉપલબ્ધ કરાવવાથી તે સમાજ અને અર્થતંત્ર માટે લાભદાયક બની શકે છે. ઓટોમેશન અને માનવીય કાર્યશક્તિનું યોગ્ય સંયોજન ભવિષ્યના કાર્યસ્થળને વધુ સશક્ત, સુરક્ષિત અને નવીન બનાવે છે.

નીતિગત ભલામણો: અહિયાં ત્રણ પ્રકારે નીતિગત ભલામણો કરવામાં આવી છે જેમાં સરકાર, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને ઉદ્યોગો.

1 સરકાર માટે:

(1) રાષ્ટ્રીય "Reskilling Mission" શરૂ કરવું જોઈએ.

(2) MSME માટે ટેક્નોલોજી સબસિડી આપવી જોઈએ.

(3) AI નિયમન અને ડેટા સુરક્ષા કાયદા લાગુ પાડવા જોઈએ.

(4) Skill–linked education Course ચાલુ કરવા જોઈએ

2 શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ માટે

(1) સાયન્સ, ટેક્નોલોજી, ઈન્જિનિયરિંગ અને ગણિત (STEM) શિક્ષણ મજબૂત કરવું જોઈએ.

(2) પ્રેક્ટિકલ અને industry-linked કોર્સ હોવા જોઈએ.

(3) ડિજિટલ સાક્ષરતા

3 ઉદ્યોગો માટે

(1) કર્મચારીઓ માટે સતત તાલીમની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ જેથી તે નવી ટેકનોલોજી સાથે જોડાય શકે.

(2) Human–Machine Collaboration મોડેલ અપનાવવા જોઈએ.

નિષ્કર્ષ

ઓટોમેશનનું આગમન એક પડકાર સાથે એક મહાન તક છે. તે પરંપરાગત નોકરીઓને બદલે છે, પરંતુ નવી નોકરીઓનું સર્જન પણ કરે છે. ઓટોમેશન માનવ શ્રમને બદલી નાખવા માટે નથી, પરંતુ માનવ ક્ષમતાને વધારવા માટે છે. ભાવિ માટેનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ એ છે કે આપણે કુશળતા સુધારીને, નીતિગત સપોર્ટ આપીને અને ટેક્નોલોજીનો અનુરૂપ ઉપયોગ કરીને આ પરિવર્તનને નીકળી શકાય તેવું, ન્યાયિક અને ટકાઉ બનાવીએ.

https://www.gapbhasha.org/

સંદર્ભ સૂચિ:

[1] McKinsey Global Institute. (2017). *Jobs Lost, Jobs Gained: Workforce Transitions in a Time of Automation.*
[2] World Economic Forum. (2020). *The Future of Jobs Report.*
[3] International Labour Organization (ILO). (2019). *Work for a Brighter Future.*
[4] Autor, D. (2015). *Why Are There Still So Many Jobs?* Journal of Economic Perspectives.
[5] Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The Second Machine Age.*
[6] OECD. (2019). *OECD Employment Outlook.*
[7] PwC (2018). *Will robots really steal our jobs?*
[8] Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2018). *Artificial Intelligence, Automation and Work.* MIT Working Paper.
[9] Government of India. *NITI Aayog – National Strategy on Artificial Intelligence (2018).*
[10] ICRIER (2020). *Future of Work in India.*

https://www.gapbhasha.org/